

TARYBŲ LIETUVOS VARTOTOJŲ KOOPERACIJA 1940—1953 METAIS

A. VENCKUS

Šiame straipsnyje apžvelgiamas tarybinės vartotojų kooperacijos vystymasis Lietuvoje. Nagrinėjami trys skirtingi, bet kartu ir labai vienas su kitu susiję vartotojų kooperacijos vystymosi etapai: 1) 1940—1941 metai — tarybinės vartotojų kooperacijos kūrimas; 2) 1941—1944 metai — jos sugriovimas karo ir hitlerinės okupacijos metais; 3) 1944—1953 metai — tarybinės vartotojų kooperacijos atstatymas ir vystymas pirmaisiais pokario metais.

I. TARYBINĖS VARTOTOJŲ KOOPERACIJOS KŪRIMAS LIETUVOJE 1940—1941 metais

Buržuazinės Lietuvos pavyzdys patvirtino marksizmo-leninizmo klasiškų teiginius, kad kooperacija kapitalizmo sąlygomis yra kapitalistinio ūkio sudėtinė dalis, „nedidelis pasvaras prie buržuazinės santvarkos mechanizmo“¹. Nežiūrint kai kurio teigiamo vaidmens, kurį turėjo prekybinė kooperacija, vystantis kapitalizmui Lietuvoje (ji palyginti gerai organizavo žemės ūkio produktų supirkimus ir eksportą, savo įtaka privatinei prekybai kainų srityje mažino prekybinio kapitalo išnaudojimą, sukūrė ir išvystė tam tikrą kooperatinę prekybos aparatą plačiaja to žodžio prasme), vistik prekybinė kooperacija netapo masine ne tik darbininkų bet ir darbo valstiečių organizacija, o jos narių ir valdymo organų sudėtis buvo buožinė-kapitalistinė; ji padėjo stiprinti kapitalistinius gamybinius santykius kaime, ugdė ir stiprino kaimo buožiją. Prekybinių kooperatyvų vaidmuo bendroje krašto mažmeninėje prekių apyvartoje buvo nežymus, o jų centras „Lietūkis“, priešingai, išaugo į stambų kapitalistinio ūkio vienetą, kuris padėjo pajungti kooperaciją valstybiniam kapitalui, sudarė palankias sąlygas atsirasti kooperatinei oligarchijai, augti ir stiprėti miestų buržuazijai.

Po to, kai darbininkų klasė politinę valdžią šalyje paima į savo rankas, padėtis iš pagrindų pasikeičia. Jeigu kapitalizmo sąlygomis kooperacija yra bejėgė pertvarkyti visuomeninius santykius, nes jos pagrindą sudaro privatine gamybos priemonių nuosavybė, tai, laimėjus socialistinei revoliucijai, kai socialistinių gamybinių santykių pagrindą sudaro visuomeninė gamybos priemonių nuosavybė, kooperacija darosi galinga jėga, pertvarkant visą socialinį-ekonominį gyvenimą naujais pagrindais.

¹ V. I. Leninas, Raštai, t. 27, p. 192.

Kooperacijos vaidmenį pereinamuoju laikotarpiu visapusiškai išryškino ir pagrindė V. Leninas, kuriam praktiškai teko organizuoti pirmosios pasaulyje socialistinės valstybės ekonominius pagrindus. Dar 1918 metais, tai yra pirmosiomis dienomis po Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos, Leninas rašė: „... kooperatyvų padėtis iš pagrindų principingai keičiasi nuo to laiko, kada valstybinę valdžią iškovojo proletariatas, nuo to momento, kada proletarinė valstybinė valdžia ėmė sistemingai kurti socialistinę santvarką. Čia kiekybė pereina į kokybę. Kooperatyvas, kaip maža salelė kapitalistinėje visuomenėje, yra krautuvėlė. Kooperatyvas, jeigu jis apima visą visuomenę, kurioje socializuota žemė ir nacionalizuoti fabrikai ir gamyklos, yra socializmas“².

Jau pirmosiomis dienomis po revoliucijos Komunistų partija ne tik neatmetė kapitalizmo sąlygomis sukurto kooperacijos aparato, bet siekė jį išlaikyti, iš pagrindų pertvarkyti ir išvystyti. Liaudies Komisarų Taryba 1918 m. balandžio 10 d. priėmė ir specialų dekretą — „Apie vartotojų kooperacijos organizacijas“³.

Prekybos vystymas ir prekių apyvartos sferos suvisuomeninimas buvo vienas iš pagrindinių uždavinių, dedant socialistinės ekonomikos pamatus. Prekybos išvystymas turėjo skatinti išplėstinę reprodukciją pramonėje, žemės ūkyje, turėjo pagyvinti visą ūkinį gyvenimą.

Sprendžiant šiuos uždavinius, didelis vaidmuo teko vartotojų kooperacijai. Pirmiausia ji turėjo „išmokti prekiauti“, apvaldyti rinkos stichiją, išstumti iš prekių cirkuliacijos privatųjį kapitalą. Kita vertus, vartotojų kooperacija, kaip sudėtinė lenininio kooperatinio plano dalis, turėjo per prekinę sanglaudą tarp socialistinės pramonės ir smulkiaprekinio valstiečių ūkio stiprinti darbininkų ir valstiečių klasių ekonominę sanglaudą ir ruošti valstiečius žengti į stambiosios socialistinės gamybos kelią.

Beveik lygiai toks pat vaidmuo teko visai kooperacijai, tame tarpe vartotojų kooperacijai Tarybų Lietuvoje, darbininkų klasei paėmus valdžią. Tiek Rusijoje, tiek ir Lietuvoje darbininkų klasė, paėmusi valdžią, neatmetė buržuazijos sukurto kooperacijos aparato, bet jį kuo plačiausiai panaudojo, vykdydama socialistinius pertvarkymus.

* *
*

Tarybų Lietuvoje prekių cirkuliacijos sferos pertvarkymas socialistiniais pagrindais prasidėjo kiek vėliau, negu pramonės, žemės ūkio, bankų ir kitų pagrindinių ekonominių komandinių aukštumų. Bet jau nuo pat pirmųjų socialistinio pertvarkymo dienų Liaudies vyriausybei reikėjo imtis skubių ir veiksmingų priemonių šiai sferai reguliuoti.

Prasidėjus antrajam pasauliniam karui, Lietuvoje jau buvo pasireiškęs rinkos sutrikimas — kainų kilimas ir spekuliacija. Nuvertus buržuazinę valdžią, priešiški kapitalistiniai elementai ėmė slėpti prekes, uždarinėti prekybos įmones, atsisakinėjo išpirkti ir atsiimti jų vardu gautas prekes muitinėse.

Siekiant užkirsti kelią tokiems žalingiems veiksams ir užtikrinti normalų gyventojų aprūpinimą, Liaudies vyriausybė išleido įsakymus bei įstatymus, draudžiančius kelti prekių kainas, slėpti prekes, uždarinėti prekybos įmones; prekybos įmonėms buvo įsakyta vesti pirkėjų registraciją, išdavinėti pirtoms prekėms sąskaitas (tuo buvo siekiama išaiškinti atsargų sudarinėtojus bei prekių slėpimą). Liaudies vyriausybė priima naują

² V. I. Leninas, Raštai, t. 27, p. 192.

³ Экономическая политика ССР (сборник документов), ч. I, ОГИЗ, М., 1947, стр. 96—97.

„Nepaprastuoju metu tautos ūkiui tvarkyti įstatymą“, taip pat „Prekybos tvarkymo bei priežiūros įvedamąjį įstatymą“, prekybai tvarkyti organizuoja Prekybos ministeriją⁴.

Prekybos ministerija, vykdydama minėtus vyriausybės įstatymus, skiria į visas apskritis prekybos komisarų ir jų padėjėjus, stambiosiose prekybos įmonėse organizuoja darbininkų kontrolę. Visų šių priemonių pagrindinis tikslas buvo aktyviai veikti neorganizuotą rinką ir ruošti šuoliui ją pertvarkyti.

Liaudies vyriausybė, kurdama socialistinės ekonomikos pagrindus, plačiai panaudojo jau seniau veikusias kooperatines organizacijas — „Lietūki“, „Pienocentrą“, „Liną“, taip pat įvairias mišrias valstybines-kooperatines organizacijas — „Maistą“, „Sodybą“, „Spaudos Fondą“, „Žuvį“, „Valgį“ ir kitas, kurių pagrindu buvo organizuojamos socialistinės valstybinės ir kooperatinės įmonės.

Reguliuojant rinką, šiuo pereinamuoju laikotarpiu didelis vaidmuo teko vartotojų kooperacijai. Proletariato diktatūra panaudojo ją kaip pagrindinį paskirstymo aparatą, kuris turėjo uždavinį palaispniui išstumti iš prekybos privatųjį kapitalą, užimti jo vietą ir, kol dar tebebuvo organizuojama ir stiprėjo valstybinė prekyba, organizuoti netrikdomą miesto ir kaimo gyventojų aprūpinimą vartojimo prekėmis.

Šiuo pereinamuoju laikotarpiu pasireiškė tam tikras rinkos sutrikimas, kainų kilimas ir spekuliacija. Kooperatinės organizacijos nepasidavė rinkos psichozei, jos nesiekė nei pasipelnyti iš padidėjusios paklausos, nei slėpti prekių atsargas. Kooperatyvai buvo aprūpinami prekėmis normaliai, nors ir kliudė siaura buržuazinės kooperacijos materialinė-techninė bazė — mažas prekybos įmonių tinklas.

Dar daugiau. Privatiems prekybininkams bei pramonininkams ėmus sabotuoti — neišpirkinėti jų vardu gautų siuntų (ne tik vartojimo prekių, bet ir žaliavų, medžiagų, pusfabrikačių) — vyriausybė pavedė tokias siuntas atsiimti „Lietūkiui“. Lygiai taip pat „Lietūkiui“ buvo leista, lygiagrečiai su valstybinėmis organizacijomis, vykdyti užsienio prekybos operacijas. „Lietūkis“ tapo svarbi ne tik prekybos, bet ir pirmoji socialistinės pramonės tiekimo organizacija, kol buvo suorganizuoti specialūs valstybiniai pramonės tiekimo-realizavimo organai.

„Lietūkis“ ir kooperatyvai buvo tie šaltiniai, iš kurių Liaudies vyriausybė ėmė kadrus prekybai reguliuoti: beveik visi prekybos komisarai ir jų padėjėjai apskrityse bei daugeliu atvejų komisarai prie stambių prekybos įmonių buvo parenkami iš „Lietūkio“ arba kooperatyvų. Iš kooperacijos darbuotojų išaugo nemaža gabių tarybinės prekybos organizatorių, nes jie, dirbdami kooperatinėse organizacijose ir įmonėse, buvo įgiję tam tikrą patyrimą, organizuojant prekybą. Kaip tik ši aplinkybė padėjo palyginti lengvai ir greitai organizuoti tarybinę prekybą Lietuvoje pereinamuoju laikotarpiu.

Dar didesnis vartotojų kooperacijos vaidmuo pasireiškė ūkinėje-organizacinėje srityje, pertvarkant prekių apyvartos sferą. Svarbiausias Prekybos ministerijos, o nuo 1940 m. rugpjūčio 26 d., priėmus naują Tarybų Lietuvos Konstituciją, Prekybos liaudies komisariato uždavinys tuo metu buvo ne tik organizuoti privačios prekybos kontrolę, bet ir ruošti stambiųjų privatiųjų prekybos įmonių nacionalizavimą.

Atskirais vyriausybės nutarimais nacionalizacija buvo pravesta trimis etapais: 1) 1940 metų rugsėjo 27—29 dienomis, kai buvo nacionalizuota 1131 stambi prekybos įmonė, 2) 1940 metų lapkričio 16—17 dienomis, kai buvo nacionalizuota papildomai 433 įmonės, ir 3) 1941 metų sausio 8—9 die-

⁴ „Vyriausybės žinios“, 1940, Nr. 721 ir 723.

nomis, kai buvo nacionalizuota dar 29 įmonės. Iš viso buvo nacionalizuota 1593 privačios prekybos įmonės, kurių aktyvai sudarė 256,7 mln. lt, o 1939 m. metinė apyvarta — 491,5 mln. lt⁵.

Privatinių prekybos įmonių nacionalizacija buvo įvykdyta greitai ir gana sklandžiai. Tai buvo galima padaryti iš dalies todėl, kad vartotojų kooperacija buvo tas paruoštas aparatas — visuomeninė-ūkinė organizacija, — kuriai iš karto buvo galima perduoti didžiąją dalį nacionalizuotų įmonių. Vartotojų kooperacijai buvo perduota 855 prekybos įmonės, tai yra daugiau kaip pusė visų nacionalizuotų prekybos įmonių, tame tarpe Kauno „Paramos“ kooperatyvui — 60, Vilniaus „Rūtos“ kooperatyvui — 67, o likusios — vartotojų kooperatyvams miestuose ir apskrityse. Pavyzdžiui, „Lietūkiui“ buvo perduota apie 100 stambių didmeninės prekybos įmonių.

Įvykdžius stambių privačių prekybos įmonių nacionalizaciją, vartotojų kooperacija tapo pagrindiniu paskirstymo aparatu respublikoje. Kartu privačių prekybos įmonių nacionalizacija davė pagrindą organizuoti valstybinę prekybą respublikoje. Respublikos Liaudies Komisarų Taryba 1940 m. spalio 25 d. Vilniuje, Kaune, Siauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje (dabar Kapsukas), Ukmergėje organizavo valstybines mažmeninės prekybos organizacijas — „Valstybines prekybos“, taip pat respublikinį valgyklų trestą — „Valgio“ trestą. Minėtuose miestuose, greta valstybinės prekybos, buvo palikta dirbti ir vartotojų kooperacija, nes valstybinės prekybos aparatas buvo per jaunas, jį reikėjo naujai organizuoti ir stiprinti, be to, minėtuose miestuose buvo stambūs, pajėgūs kooperatyvai.

Vartotojų kooperacijos organizacija išsiplėtė, padidėjo jos veiklos apimtis. Be nacionalizuotų prekybos įmonių, respublikos vartotojų kooperacija perėmė 13 vartotojų kooperatyvų (turinčių 107 parduotuves) iš Baltarusijos TSR perduotų Tarybų Lietuvai kai kurių lietuvių gyvenamų rajonų; buvo steigiami nauji kooperatyvai, parduotuvės. Vien per du mėnesius buvo suorganizuoti 63 nauji kooperatyvai⁶.

Vartotojų kooperacijos mažmeninė prekių apyvarta sparčiai didėjo: 1940 metų IV ketvirtyje pasiekė 129 mln. rublių (arba 143 mln. litų), tuo tarpu 1939 metais per visus metus 185 vartotojų kooperatyvų (pristačiusių tų metų apyskaitas) apyvarta sudarė 114,3 mln. litų.

Vartotojų kooperacijos vaidmuo labai išaugo. 1941 metų pradžioje vartotojų kooperacijos parduotuvių skaičius padidėjo daugiau kaip 3,5 karto ir buvo 55% didesnis už valstybinės prekybos įmonių skaičių (1941 m. pradžioje vartotojų kooperacija turėjo 1494, o valstybinė prekyba — 965 prekybos įmones)⁷.

Prekyboje privatusis sektorius pastebimai siaurėjo. Jei 1940 metams buvo išpirkta 23 855 privatinės prekybos verslo liudijimai, tai 1941 metams — tik 12 227, tai yra beveik per pusę mažiau.

Bet, nežiūrint išaugusio respublikos vartotojų kooperacijos vaidmens ekonominėje srityje, ji pati, kaip visuomeninė organizacija, paliko vis dar tokia, kokia buvo buržuazijai valdant — atsitvėrusi nuo darbo žmonių masių, veikė pagal senus buržuazinius įstatus. Pribrendo laikas perorganizuoti ją naujais, demokratiniiais pagrindais.

Tiesa, dar 1940 m. rugpiūčio mėn. vyriausybė (Liaudies Komisarų Tarybos 1940 m. rugpiūčio 27 d. nutarimas) mėgino įsteigti Kooperatyvų Centrą, kurio užduotis turėjo būti planuoti, tvarkyti, plėsti, racionalizuoti ir derinti bei kontroliuoti Lietuvos TSR vartotojų kooperatyvų bei jų sąjungų ūkinę veiklą. Šį Centrą turėjo sudaryti trys kooperatyvų sąjungos —

⁵ LKP CK Partarchyvas, f. 1771, ap. 17, b. 1, l. 3.

⁶ „Tarybų Lietuva“, 1941 m. sausio 29 d.

⁷ Lietuvos TSR liaudies ūkio plano vykdymo pagrindiniai rodikliai, 1941, Nr. 1—2, p. 40.

„Lietūkis“, „Pienocentras“ ir „Linas“. Bet, kaip jau minėta, tokio Centro įsteigimas pradžioje turėjo paliesti tik ūkinę kooperatyvų veiklą, o jų sudemokratinimas nebuvo minimas.

Sis nutarimas liko neįgyvendintas, nes iš esmės liko tik viena kooperatyvų sąjunga — „Lietūkis“: „Pienocentras“ perėjo Maisto pramonės ministerijos (vėliau Mėsos ir pieno pramonės liaudies komisariato) žinion, o „Lino“ pagrindu buvo organizuota Visasąjunginio linų paruošų susivienijimo („Zagotlion“) Lietuvos respublikinė kontora. Kitos kooperatinės organizacijos bei jų centrai buvo arba nacionalizuoti (pavyzdžiui, „Spaudos Fondas“), arba perorganizuoti į kitas Tarybų Sąjungos pavyzdžio organizacijas (pavyzdžiui, Karių Ekonominė bendrovė — į Karinę Prekybą, kooperatyvas „Marginiai“ — į dailininkų kooperatyvą, kuris vėliau virto Dailės Fondu).

Dėl šių priežasčių vyriausybės nutarimu⁸ „Lietūkio“ pagrindu buvo suorganizuota Respublikinė vartotojų kooperatyvų sąjunga; miesteliuose ir kaimuose buvę vartotojų bei žemės ūkio kooperatyvai buvo įpareigoti jungtis į apskričių sąjungas ir pradėti veikti pagal Tarybų Sąjungoje galiojusius Pavyzdinius kaimo vartotojų kooperatyvų bei rajoninių sąjungų įstatus⁹. Siekiant vartotojų kooperaciją paversti tikrai masine visuomenine-ūkine organizacija, respublikoje 50% sumažinamas pajų įnašo dydis ir jo įmokėjimo terminas prailginamas iki trijų metų, vietoj dviejų metų termino, nustatyto anksčiau įsikūrusiose broliškose respublikose.

Netrukus po to buvo sudarytas Lietuvos vartotojų kooperacijos sąjungos Organizacinis biuras ir jam pavesta tokius biurus sudaryti visose apskrityse¹⁰; 1940 m. gruodžio mėn. tokie organizaciniai biurai buvo sudaryti 21 apskrityje.

Taigi respublikos vartotojų kooperacija organizaciniu atžvilgiu (organizacine struktūra, o iš dalies ir įstatais) tapo tarybine. Bet kooperatinių organizacijų viduje, kaip nurodė drg. A. Snieckus Centro Komiteto ataskaitiniame pranešime LKP(b) penktajam suvažiavimui, buvo dar nemaža liaudžiai priešingo elemento (kunigų, buožių ir kt.), kuris neretai tebeturėjo vadovaujantį vaidmenį. Todėl iškilo uždavinys paversti respublikos vartotojų kooperaciją tikrai tarybine ne tik išoriniu organizaciniu atžvilgiu, bet ir iš esmės, kad joje dalyvautų plačiosios miesto ir kaimo darbo žmonių masės, apvalyti ją nuo buržuazinių elementų likučių ir įtakos.

Didžiulę reikšmę šioje srityje turėjo istorinis respublikos Komunistų partijos penktasis suvažiavimas (1941 m. vasario 5—7 d.). Centro Komiteto ataskaitoje suvažiavimui buvo nurodyta didžiulė kooperacijos reikšmė: vartotojų kooperacija turi įtraukti kaimo darbo žmonių mases aktyviai dalyvauti socialistinėje statyboje tiek prekių apyvartos srityje, tiek ir ruošiant valstiečius gamybinei kooperacijai.

Suvažiavimo priimtoje rezoliucijoje reikalaujama stiprinti vadovavimą vartotojų kooperacijai: „Suvažiavimas... laiko vienu iš pirmiausių uždavinių prekybos srityje — pagrindinį kaimo vartotojų kooperacijos pertvarkymą naujųjų įstatų pagrindu, masiškai traukiant į ją biedniokus ir vidutiniokus, apvalant kooperatyvų valdybas nuo buožių, žymiai išplečiant

⁸ LTSR LKT 1940 m. spalio 25 d. nutarimas Nr. 262 „Dėl valstybinės ir kooperatinės prekybos organizavimo Lietuvos TS Respublikoje“. LTSR Vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys, Nr. 1.

⁹ Praktiškai vadovautis naujais įstatais buvo pradėta vėliau, perrenkant valdymo ir kontrolės organus, ką nurodė ir LKP(b) penktojo suvažiavimo rezoliucija.

¹⁰ LTSR LKP 1940 m. lapkričio 14 d. nutarimas Nr. 327. LTSR Vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys, 1941. I. 27, Nr. 2/5.

prekybos tinklą kaime ir miestų pakraščiuose... stiprinant Prekybos liaudies komisariatą ir vartotojų kooperaciją patikrintais kadrais¹¹.

Netrukus po suvažiavimo, vykdant jo nutarimus, buvo nustatyti konkretūs terminai (nuo 1941 m. kovo 10 iki balandžio 15 d.) praveisti rinkimus į kooperatinių organizacijų valdymo ir kontrolės organus¹².

Kartu buvo išvystytas platus masinis agitacinis darbas su šūkiu — įtraukti į vartotojų kooperaciją 300 tūkst. narių. Į šį darbą įsijungė daugiau kaip 1500 agitatorių ir aktyvistų¹³; periodinėje spaudoje pasirodė nemaža straipsnių vartotojų kooperacijos veiklos klausimais, buvo demaskuojama buržuazinės vartotojų kooperacijos klasinė prigimtis ir iškeliami naujosios tarybinės vartotojų kooperacijos pranašumai.

Rezultatas buvo akivaizdus — narių skaičius vartotojų kooperatyvuose 1941 m. birželio 1 d. pasiekė 346 769, tuo tarpu 1940 m. pradžioje narių tebuvo 25 189. Pasikeitė narių sudėtis — į kooperatyvus atėjo daugiausia darbo valstiečiai, miestų darbininkai ir inteligentija.

Kooperacijos pertvarkymo tarybiniais pagrindais rezultatus suvedė 1941 metų balandžio 23—24 dienomis įvykęs pirmasis Lietuvos vartotojų kooperacijos suvažiavimas. Kaip paaikškėjo suvažiavime, vartotojų kooperacijos reikšmė respublikos liaudies ūkyje išaugo. Kooperatyvų skaičius 1941 m. balandžio 1 d. pasiekė 318, vietoj 206, buvusių 1940 m. pradžioje.

Ypač pasikeitė kooperatyvų valdymo ir kontrolės organų sudėtis. Į kooperatyvų valdybas atėjo 88,8%, o į revizijos komisijas — 87,8% naujų asmenų. Į valdybas ir revizijos komisijas daugiausia buvo išrinkta tarnautojų (atitinkamai 36,3 ir 48,2%). Kartu žymiai padaugėjo atstovų iš darbininkų (atitinkamai 23,7 ir 15,6%), varguomenės (6,6 ir 6,1%), vidutinių valstiečių (27,8 ir 23,6%). Į valdymo ir kontrolės organus dar pateko, nors ir nežymus, pasiturinčių valstiečių skaičius (atitinkamai 4,6 ir 6,5%). Tai rodo rinkimų metu, ir bendrai kaime, vykusią klasių kovą.

Zinoma, staiga pasikeitus valdymo ir kontrolės organų sudėčiai, atėjo dirbti asmenys, turį palyginti mažą darbo patyrimą prekyboje: 78,1% išrinktų valdybos ir revizijos komisijų narių nebuvo dirbę kooperacijoje¹⁴.

Pirmasis respublikos vartotojų kooperacijos įgaliotinių suvažiavimas pažymėjo pasiektus laimėjimus, gerinant gyventojų prekybinį aptarnavimą, vykdant mažmeninės prekių apyvartos planus. 1941 metų I ketvirčio mažmeninė prekių apyvarta pasiekė 192,8 mln. rb ir buvo 49,4% didesnė už 1940 metų IV ketvirčio apyvartą. Sparčiai didėjo ir didmeninė apyvarta: 1940 metais ji buvo 2,5 karto didesnė už 1939 metų apyvartą.

Labai išsiplėtė respublikos vartotojų kooperacijos ryšiai su broliškomis tarybinėmis respublikomis, su kuriomis ji prekiavo ir buržuazijai valdant (pirko trąšas, druską, žemės ūkio mašinas, naftos produktus ir kitas prekes). Per „Lietūkį“ visasąjunginė vyriausybė teikė Tarybų Lietuvai gausią ekonominę paramą. Pavyzdžiui, per 1941 metų I pusmetį Lietkoopsąjunga gavo iš sąjunginių, respublikų 12,7 tūkst. tonų kviečių, 10,6 tūkst. tonų rugių, 16,7 tūkst. tonų avižų, 3 tūkst. tonų miežių, 7,5 tūkst. tonų išspaudų ir daug kitų vartojimo prekių¹⁵.

Greta pasiektų laimėjimų, pirmasis Lietuvos vartotojų kooperacijos suvažiavimas atskleidė ir stambių trūkumų, aptarnaujant gyventojus: nepatenkinamai organizuotas prekių pristatymas, pasitaiko sutrikimų, aprūpi-

¹¹ „Tarybų Lietuva“, 1941 m. vasario 16 d.

¹² LTSR LKT 1941 m. vasario 4 d. nutarimas, priimtas pagal TSRS LKT ir VKP(b) CK 1941 m. sausio 5 d. nutarimą.

¹³ „Tarybų Lietuva“, 1941 m. vasario 27 d.

¹⁴ Respublikos vartotojų kooperacijos veiklą liečiantieji duomenys paimti iš vartotojų kooperacijos I suvažiavimo bylos (Lietkoopsąjungos archyvas).

¹⁵ Lietkoopsąjungos 1941 metų apyskaita.

nant gyventojus pirmo reikalingumo prekėmis, per maža vietinių prekių išteklių įtraukiama į prekių apyvartą, dar blogai sutvarkyta apskaita, planavimas, kontrolė. Didžioji dalis šių trūkumų buvo susiję su dideliais organizaciniais pertvarkymais.

Kaip vieną iš svarbiausių uždavinių, suvažiavimas numatė įtvirtinti pasiektus laimėjimus, kooperuojant gyventojus, stiprinti kooperatyvus ūkiškai ir organizaciškai, organizuoti kultūringą tarybinę prekybą.

Suvažiavimas patvirtino 1941 metų ūkinės veiklos planą. Mažmeninės prekių apyvartos planas 1941 metams buvo nustatytas 850 mln. rublių, arba 63% visos respublikos mažmeninės prekių apyvartos plano. Mažmeninės prekybos įmonių skaičius 1941 metų pabaigoje turėjo pasiekti 2400, visuomeninio maitinimo — 280, kepyklų — 170; narių skaičius 1941 metų pabaigoje turėjo išaugti iki 360 700.

Suvažiavimas buvo svarbi gairė, toliau vystant ir gerinant vartotojų kooperacijos darbą. Tai buvo kartu ir aktas, patvirtinęs buržuazinės kooperacijos pertvarkymo užbaigimą naujais, tarybiniais pagrindais.

Suvažiavimo iškeltus uždavinius respublikos kooperatinės organizacijos sėkmingai vykdė. Jau iki 1941 m. birželio 1 d. metinis mažmeninės prekybos tinklo plėtimo planas buvo įvykdytas 96% (vietoj pagal planą numatytų 2400 įmonių buvo 2300), visuomeninio maitinimo įmonių — 82% (vietoj 280 buvo 230), kepyklų steigimo planas buvo žymiai viršytas (vietoj 170 buvo 205). Sėkmingai buvo vykdomi ir mažmeninės prekių apyvartos planai: antrojo ketvirčio planas per du mėnesius buvo įvykdytas 86,7% ir šiuo atžvilgiu respublikos vartotojų kooperacija užėmė trečią vietą visoje šalies vartotojų kooperacijos sistemoje (po Latvijos ir Estijos).

Persitvarkiusi tarybiniais pagrindais, respublikos vartotojų kooperacija pagrindinį dėmesį ėmė skirti ne miesto, o kaimo gyventojų aprūpinimui. Priežastis buvo ta, kad, atlikusi savo pagrindinį uždavinį valstybinės mažmeninės prekybos kūrimosi ir stiprėjimo laikotarpiu, ji pamažu užleido savo pozicijas miestuose, vis labiau susitelkdama darbui kaime, kaip tai buvo ir kitose broliškose respublikose. Bet vis dėlto, jos apyvarta miestuose buvo dar didelė: 1941 metų I ketvirtyje vartotojų kooperacijos apyvarta sudarė daugiau kaip 50% organizuotos rinkos apyvartos ir buvo 82,2% didesnė už Prekybos liaudies komisariato sistemos mažmeninę prekių apyvartą¹⁶.

Apibūdinant šį respublikos vartotojų kooperacijos vystymosi etapą, būtina pabrėžti tą vaidmenį, kurį ji atliko, išstumiant iš prekybos privačiųjų kapitalą, kartu su valstybine prekyba užvaldant prekių cirkuliacijos sritį respublikoje.

Įvykdžius stambiųjų prekybos įmonių nacionalizaciją, privatusis sektorius buvo žymiai susiaurintas: 1941 metų pradžioje jis tesudarė 20—25% respublikos mažmeninės prekių apyvartos, o valstybinei ir kooperatinei prekybai teko 75—80%¹⁷.

Kaip jau buvo nurodyta, 1941 metams verslo patentų buvo išduota beveik per pusę (49%) mažiau, negu 1940 metams. Ypač ėmė mažėti privačių prekybos įmonių skaičius 1941 metais: 1941 m. balandžio 1 d. buvo likusios tik 2869 veikiančios privačios prekybos įmonės, kas sudarė tik 18% metų pradžioje išpirktų verslo patentų skaičiaus ir apie 36% bendro tuo metu buvusio prekybos įmonių skaičiaus. 1941 m. birželio mėn. pri-

¹⁶ Lietuvos TSR Liaudies ūkio plano vykdymo pagrindiniai rodikliai, Vilnius, 1941, p. 4.

¹⁷ „Tarybų Lietuva“, 1941 m. vasario 12 d.

vatinės prekybos pozicijos buvo visai pakirstos: jos lyginamasis svoris mažmeninėje prekių apyvartoje neviršijo 10%¹⁸.

Privati prekyba vis sparčiau užleido savo pozicijas dėl įvairių aplinkybių ir priežasčių. Pirmiausia didelės įtakos turėjo ekonominės priemonės, pasireiškusios daugiausia tuo, kad, visai didmeninei prekybai esant valstybinės ir kooperatinės prekybos rankose, privatūs prekybininkai prekes iš šių organizacijų gavo tik komiso pagrindais ir turėjo pardavinėti jas valstybės nustatytais kainomis. Tam tikros įtakos turėjo ir administracinės priemonės, ypač po Liaudies Komisarų Tarybos 1941 m. kovo 20 d. nutarimo Nr. 242 „Dėl privačios prekybos tvarkymo ir priežiūros“¹⁹. Vykdydami šį nutarimą, apskričių vykdomieji komitetai, pasinaudodami jiems suteikta teise, pradėjo per staigiai atiminėti teisę verstis prekyba. Kol valstybinė ir kooperatinė prekyba nebuvo pakankamai išplėtusios prekybos tinklo, buvo netikslinga taip greitai likviduoti privatųjį sektorių, nepažeidžiant gyventojų aptarnavimo. Todėl teko tokius niukrypimus vietose koreguoti.

Taigi, įvykdžius šalyje socialistinę revoliuciją, ir pagrindinėms gamybos priemonėms virtus bendraliaudine nuosavybe, iš pagrindų pasikeitė sąlygos vartotojų kooperacijai vystytis respublikoje. Vietoj nedidelio priesvaro prie kapitalistinės santvarkos mechanizmo, kokia ji buvo Lietuvoje buržuazijai valdant, ji virto išsišakojusia ir pagrindine prekybine sistema, pagrindiniu paskirstymo aparatu mieste ir kaime. Kartu ji pasidarė galinga proletariato diktatūros priemone įveikti kapitalistinius ir įtvirtinti naujus socialistinius santykius prekių apyvartos srityje.

Vartotojų kooperacija pirmaisiais Tarybų valdžios metais virto masine kaimo darbo žmonių organizacija. Ji ėmė aktyviai traukti kaimo darbo žmones į socializmo statybų prekių cirkuliacijos srityje, o per ją, akivaizdžiai rodydama kolektyvinio darbo pranašumus, turėjo pasidaryti svarbiu veiksniumi, ruošiant valstiečius aukštesnei gamybinės-kolūkinės kooperacijos formai. Bet tai sukliudė klastingas hitlerinės Vokietijos užpuolimas.

II. TARYBINĖS VARTOTOJŲ KOOPERACIJOS SUGRIOVIMAS KARO IR HITLERINĖS OKUPACIJOS METAIS

(1941—1944 m.)²⁰

Tarybinės armijos daliniams, o kartu su jais ir tarybinės valdžios organams, pasitraukus iš Lietuvos, buržuazinė „Laikinoji Lietuvos vyriausybė“ aktyviai ėmėsi likviduoti socialistinius pertvarkymus ir socialistinės santvarkos laimėjimus visose visuomeninio ir ūkinio gyvenimo srityse. Laikinosios vyriausybės aktai palietė ir vartotojų kooperaciją: 1941 m. liepos 10 d. nutarimu buvo likviduota Lietuvos vartotojų kooperatyvų sąjunga („Lietkoopsąjunga“), atstatytas buržuazinis „Lietūkis“, paskirta jo valdyba; įsakyta likviduoti Tarybų valdžios metais sudarytoms apskričių vartotojų kooperatyvų sąjungoms ir visus savo aktyvus perduoti „Lietūkio“ skyriams, arba „Lietūkio“ nurodymu vietos vartotojų kooperatyvams; buvo panaikinti tarybiniai vartotojų kooperacijos organizacijų įstatai.

¹⁸ LKP CK Partarchyvas, f. 1771, ap. 7, b. 1, l. 2.

¹⁹ LTSR Vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys, 1941, Nr. 9/12, eil. 238.

²⁰ Prekybos būklė Lietuvoje okupacijos metais yra plačiai nušviesta J. Grėskos straipsnyje „Prekybos susmukdymas Lietuvoje hitlerinės okupacijos laikotarpiu (1941—1944)“. Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Ekonomika, III, 2 sąs. Siame straipsnyje panaudoti kai kurie aukščiau minėtame straipsnyje paskelbti duomenys, taip pat dalinai papildyti kitais šaltiniais.

Naujai paskirtai „Lietūkio“ valdybai šeimininkauti teko neilgai. Jau 1941 m. rugsėjo mėn. civilinė okupacinė valdžia — Kauno Generalkomisaras paskiria „Lietūkiui“ faktiškąjį šeimininką — patikėtinį, kurio įgaliojimuose rašoma, kad „Lietūkio“ direktoriai, skyrių vedėjai ir tarnautojai įpareigojami dirbti pagal minėto patikėtinio, kaip „Generalkomisaro nuolatinio pavaduotojo „Lietūkiui“, nurodymus, tik jam vienam suteikta teisė „vesti reikalus“ su vokiškomis ir lietuviškomis įstaigomis, arba laikas nuo laiko šią teisę pavesti vadovaujantiems „Lietūkio“ tarnautojams. Netrukus po to Generalkomisariatas įsako pakeisti ir „Lietūkio“ pavadinimą į „Suėmimo ir pardavimo centrą“, o jo skyrius — į Kontoras, Punktus ir t. t.²¹

Okupuotų kraštų ūkiui tvarkyti hitlerininkai sukūrė visą eilę aprėžtos atsakomybės bendrovių, kurių vienai, tai yra Zentralhandelsgesellschaft Ost (Centrinė Rytų krašto prekybos bendrovė), — buvo pavestas ir „Lietūkis“, nors formaliai jam vadovavo vietinės valdžios organas — Žemės ūkio ir maitinimo Generalinis tarėjas. Tada dar ryškiau pasireiškė prekybinės kooperacijos, kaip ir viso okupuoto krašto ūkio, pavergimas.

Kadangi patikėtinių paskyrimas ir jiems suteiktos teisės prieštaravo „Lietūkio“, kaip ir kitų ūkinių organizacijų, įstatams ir nuostatams, okupaciniams valdžios organams teko pakartotinai „aiškinti“ susidariusius santykius tarp patikėtinių ir ūkinių centrų direktorių. Pavyzdžiui, 1942 m. kovo 27 d. pasitarime Žemės ūkio ir maitinimo Generaliniam tarėjui buvo pastebėta, kad Centrinės Rytų krašto prekybos bendrovės (Zentralhandelsgesellschaft Ost) paskirtų patikėtinių pagrindinis uždavinys yra užtikrinti, kad įmonės dirbtų karo ūkiui. Dar įsakmiau buvo pabrėžtos patikėtinių teisės: įmonių direktijos visos vykdomas priemonės (tiesa, Žemės ūkio ir maitinimo Generalinio tarėjo vėliau buvo išsiderėta, kad tik pagrindines) turėjo suderinti pirma su patikėtiniumi, o šis galėjo jas arba panaikinti, arba sustabdyti jų veikimą²².

Ūkinių organizacijų direktorių uždaviniai ir vaidmuo dar aiškiau buvo apibrėžti 1942 m. balandžio 18 d. pasitarime, kuriame Centrinės Rytų krašto prekybos bendrovės direktorius nurodė, kad įmonių direktorių pareiga yra visur paremti patikėtinį ir atitinkamai nuteikti visus sluoksnius; jie turi tikrinti ir stebėti personalą tiek kriminaliniu (tai yra žiūrėti, kad „Reichas nebūtų apvagiamas“), tiek ir politiniu atžvilgiu; jie turi „panaudoti savo įtaką ūkininkų tarpe ir paremti atitinkamas įstaigas suimant gyvulius“. Vokiečių patikėtiniumi palikta teisė spręsti apie kooperatinių organizacijų direktorių bendradarbiavimą, nurodyti, kad „kas sėkmingai padeda atstatyti Rytus, tas nebus pamirštas ir vėliau“²³.

Žodžiais okupantai visada pabrėždavo, kad kooperatinės organizacijos, kaip nenacionalizuotos įmonės, nėra Reicho nuosavybė, o tik „tarnauja Reichui“, bet iš tikrųjų buvo daroma viskas kooperacijai likviduoti. Su kai kuriomis kooperatinėmis organizacijomis jie tatau greitai ir padarė. Pavyzdžiui, kooperatyvų sąjunga „Linai“ Reicho Komisar 1942 m. balandžio 7 d. potvarkiu buvo įjungta į „Ostland Faser Gesellschaft m.b.H.“, uždraudus bet kokius narių susirinkimus.

Siėkdami pajungti kooperatines organizacijas, okupantai, Reicho komisaro 1942 m. vasario 23 d. potvarkiu, įsteigė Rytų krašto kooperatyvų sąjungą Rygoje, o ši savo skyrius kitose Pabaltijo respublikose, tame tarpe ir Kaune²⁴. Šiai sąjungai buvo pavesta bendra „sąjungos narių“ prie-

²¹ Lietkoopsąjungos archyvo duomenys.

²² Ten pat.

²³ Ten pat.

²⁴ Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen, 1942.III.28, Nr. 12.

žiūra ir kontrolė, pasireiškusi net pavyzdinių įstatų nustatymu įvairioms kooperatyvų rūšims; „sąjungos“ nariai įpareigojami „valdybos narius ir reikalų vedėją parinkti ir priimti tik su Sąjungos vedėjo raštišku sutikimu“, jie turi „padengti Sąjungos išlaidas“; sąjungos vedėjai turi teisę „įsakyti sujungti, sudaryti ir paleisti narių draugijas“. Pagaliau, „jei uždavinius šio potvarkio prasme atlieka kurios nors kitos institucijos, tos institucijos, Sąjungos vedėjo įsakymu, gali būti paleistos arba įjungtos į Sąjungą. Kol tai įvyks, Sąjungos vedėjas esamomis institucijomis gali naudotis“²⁵. Tuo iš esmės buvo nuspręstas ir „Lietūkio“, kaip vartotojų kooperatyvų sąjungos, likimas: minėtai Sąjungai sustiprėjus, jis turėjo būti likviduotas, perduodant funkcijas minėtos Sąjungos skyriui Kaune.

Šio posūkio pasekmių ilgai nereikėjo laukti. Greitai Rytų krašto kooperatyvų sąjungos prezidentas vakarykštį Generalkomisariato ir Rytų krašto centrinės prekybos bendrovės patikėtinį paskiria savo „ypatingu įgaliotiniu“ ir, pasiremdamas savo paties patvirtintais „nuostatais“, įgalioja jį visapusiškai kontroliuoti „Lietūkio“ veiklą; „Lietūkio“ Valdybos, Tarybos ir Revizijos komisijos nutarimai skelbiami galiojančiais, tik minėtam „ypatingajam įgaliotiniui“ pasirašius, jam suteikta teisė duoti minėtiems organams bet kokius nurodymus tiek einamais ūkiniais, tiek ir principiniais organizaciniais kooperatinės veiklos klausimais.

Taigi prekybinės kooperacijos centre buvo panaikinta bet kokia savarankiškumo ir kooperatiškumo regimybė. Kooperatiškumo panaikinimą patvirtina tas faktas, kad per visą okupacijos laikotarpį nebuvo leista susaukti nė vieno „Lietūkio“ narių susirinkimo.

Vokiškosios sąjungos skyrius Kaune sukūrė savo revizinį aparatą, kuris ėmėsi tikrinti visus provincijos kooperatyvus ir juose šeiminkauti. „Lietūkis“ buvo apdėtas didžiulėmis kontribucijomis (nario mokesčio pavidalu) minėtam aparatui išlaikyti. Pavyzdžiui, 1942–1943 metais Rytų krašto kooperatyvų sąjungai „Lietūkis“ įmokėjo net 300 tūkst. RM — kaip nario mokesčio avansą. Kokia tai buvo suma, galima spręsti iš to, kad „Lietūkio“ ir jo skyrių 1942 metų pelnas sudarė tik 218 tūkst. RM.

Okupantai „Lietūkyje“ šeiminkavo kaip tinkami, visai nesiskaitydami su jokia jos valdymo organų nuomone. „Lietūkio“ įmonės ir atskiros jo veiklos šakos buvo palaipsniui atimamos ir atiduodamos vokiečiams. Pavyzdžiui, 1942 m. spalio mėn. „Ostland Oel Vertriebsgesellschaft m.b.H.“ „nuomos teisėmis“ buvo perduotas „Lietūkio“ naftos produktų skyrius su atitinkama materialine-technine baze; „Lietūkio“ autoremonto dirbtuvės, Generalkomisaro parodymu, taip pat buvo „išnuomos“ vokiškoms firmoms (pradžioje firmai „Klink“, vėliau firmai „Strahl“); „Lietūkio“ malūnai Marijampolėje ir Panevėžyje buvo perduoti Valstybiniam malūnų trestui; 1943 m. „Lietūkis“, nepaprastai spaudžiamas, buvo priverstas savo Sėklų skyrių perduoti „Saatgutsgesellschaft m.b.H.“, privertus įstoti į ją nariu su 49% kapitalo²⁶.

„Lietūkis“, kaip ir kitos ūkinės organizacijos, okupantų buvo naudojamos kaip įrankis kraštui plėsti. Respublikos įmonėse pagaminta produkcija buvo paimama arba karo reikalams, arba išgabenama į Reichą. Antai J. Grėskos, tyrinėjusio respublikos ekonomiką okupacijos metais, surinktais duomenimis 1943 metais penkių „Maisto“ fabriklų ir jų skerdyklų

²⁵ Lietkoopsąjungos archyvo medžiaga; vertimas iš vokiečių kalbos.

²⁶ Vokiečiams buvo leista steigti Rytų krašte prekybos bendroves, taip pat ir dalyvauti jose su sąlyga, kad tokių bendrovių vadovaujančių organų ne mažiau kaip pusę sudarys vokiečiai. Viena tokių apibrėžtos atsakomybės bendrovių buvo ir minėtoji Saatgutsgesellschaft. Zr. Reicho Komisarų 1942 m. sausio 26 d. potvarkį, „Amtsblatt des Generalkomisars in Kauen“, 1942.II.4, Nr. 5.

apie 75% produkcijos buvo realizuota kariuomenei arba vokiškoms firmoms; lygiai taip pat joms teko apie 80% „Pienocentro“ tais metais pagaminto sviesto ir t. t.²⁷

Panašiai buvo ir su „Lietūkiu“. Generalkomisaro potvarkiu jam buvo pavesta surinkti grūdų, taip pat sėklų ir sėmenų prievoles iš valstiečių. Suimtoji produkcija taip pat buvo išvežama. Buvo išvežamos net ir sėklos. Pavyzdžiui, 1941—1942 metų sezone (nuo 1941.IX.1 iki 1942.IX.1 d.), tai yra pirmais okupacijos metais, „Lietūkio“ sėklų skyrius išsiuntė į Reichą 35% sėmenų sėklos, 24% dobilų sėklų ir kt.²⁸

„Lietūkio“ ir kooperatyvų prekyba vartojimo prekėmis labai sumažėjo, nes sumažėjo jų gamyba respublikoje, pagamintoji produkcija buvo išgabenuama; tų prekių įvežimas iš užsienio buvo labai suvaržytas ir leidžiamas tik per Centrinę Rytų krašto prekybos bendrovę. Be to, įvežamos prekės buvo menkavertės, užsigulėjusios Vokietijoje ir mūsų respublikai visai nereikalingos (įvairūs žaislai, šepetėliai dantims valyti ir kt.). Vertingų ir ypač žemės ūkiui reikalingų prekių buvo įvežami juokingai maži kiekiai. Pavyzdžiui, 1942 metais buvo įvežta 22,7 t geležies, 58,2 t pasagų, 13 t noragų, 60 t dalgių, 25 t cemento ir kitų prekių — iš viso už 496 tūkst. markių; 1943 metais — 237,6 t geležies, 53,7 t skardos, 15,8 t pasagų ir kitų prekių maždaug už 1 mln. markių²⁹.

Esant tokiai padėčiai, kooperatyvų veikla labai susiaurėjo, kooperatyvų skaičius mažėjo, o likusieji merdėjo ir būtų likvidavęsi, bet to neleido okupaciniai organai: kooperatyvai buvo prievolių vykdymo aparatas. Bet vis dėlto kooperatyvų skaičius mažėjo: 1942 metais jų buvo tik 236, tuo tarpu 1941 m. — 318. Sumažėjo ir prekybos įmonių skaičius: 1943 metais kooperatyvuose buvo tik 1044 prekybos įmonės, kai 1941 m. birželio mėn. pradžioje — 2300 įmonių. Kooperatyvų apyvarta tais metais sudarė tik 76,7 mln. markių, kas sudarė 56% krašto mažmeninės prekių apyvartos³⁰

Iš stambių kooperatyvų buvo išlikę: Vilniuje — „Rūta“, Kaune — „Parama“; pirmoji 1943 m. turėjo 126 maisto prekių parduotuves, 3 galanterijos, 2 manufaktūros, 3 kosmetikos ir kelias kitas parduotuves, o antroji — 34 maisto ir 13 nemaisto prekių parduotuvių³¹; per šį prekybos tinklą daugiausia ir buvo aprūpinami miestų gyventojai.

Taigi pirmaisiais Tarybų valdžios metais sukurta jauna tarybinė vartotojų kooperacija okupacijos metais buvo išardyta, o likusios kooperatinės organizacijos panaudotos kaip įrankis okupantų ekonominei politikai vykdyti ir neteko pirmykščio ekonominio vaidmens, kokį jos turėjo pirmaisiais Tarybų valdžios metais, palaikant ekonominius ryšius tarp miesto ir kaimo, aprūpinant kaimo gyventojus. „Lietūkis“ taip pat neteko pirmykščių ekonominių pozicijų, buvo priverstas palaiapsniui atiduoti ne tik atskiras įmones, bet ir ištisas veiklos sritis įvairioms vokiškoms firmoms ir pasidarė okupacinio organo — Rytų krašto kooperatyvų sąjungos — priedėliu.

²⁷ J. Grėška, Prekybos susmukdymas Lietuvoje hitlerinės okupacijos laikotarpiu (1941—1944). Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Ekonomika, III, 2 šas., 1963, p. 88.

²⁸ Lietkoopsąjungos archyvo duomenys.

²⁹ J. Grėška, Prekybos susmukdymas Lietuvoje hitlerinės okupacijos laikotarpiu (1941—1944). Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Ekonomika, III, 2 šas., 1962, p. 94—95.

³⁰ Ten pat, p. 91.

³¹ Ten pat, p. 89—90.

III. RESPUBLIKOS VARTOTOJŲ KOOPERACIJA LIAUDIES ŪKIO ATSTATYMO IR ISVYSTYMO LAIKOTARPIU (1944—1953 metais)

Tarybų Lietuvoje šiam laikotarpiui būdingi ne tik bendri ekonominiai pokario metų sunkumai, bet ir kova už 1940—1941 metų socialistinių laimėjimų atstatymą bei jų pagilinimą tiek ekonominėje, tiek ir socialinėje srityse.

Tarybų Lietuvos darbo žmonėms teko įveikti didelius sunkumus, nes respublikos gamybinės jėgos okupacijos ir karo metais buvo labai nukentėjusios. Visos respublikos liaudies ūkiui padaryti tiesioginiai nuostoliai sudarė 1566 mln. rublių³². Nukentėjo šimtai miestų, miestelių ir kaimų, buvo išgriauta ir išmontuota didžioji respublikos pramonės įmonių dalis, jų gamybiniai pajėgumai, žaliavos ir medžiagos išgabenti į Vokietiją; respublikos pramonės gamybiniai pajėgumai po karo siekė tik trečdalį prieškarinio lygio³³. Ypač nukentėjo respublikos žemės ūkis: pasėlių plotai sumažėjo 490 tūkst. ha, buvo sunaikinta beveik 10 mln. ha miško; išvežta į Vokietiją arba sunaikinta 1 891 331 gyvulys³⁴. Respublikoje po karo galvijų buvo sumažėję 41%, arklių — 42%, kiaulių — 60%³⁵.

Dideli sugriovimai ir nuostoliai buvo padaryti ir respublikos vartotojų kooperacijai. Traukdamiesi okupantai išvežė ir išgrobstė prekių už 39,2 mln. rb, sugriovė įvairių pastatų, kurių vertė siekia 2 mln. rb, išgabeno 211 sunkvežimių, tai yra visą vartotojų kooperacijos autotransportą, kurio vertę sudaro 770 tūkst. rb. Bendra vartotojų kooperacijai padarytų medžiaginių nuostolių suma siekė 42 mln. rb³⁶. Vartotojų kooperacijos būklė buvo sunki. Daug sugriautų prekybinių pastatų, didžioji dalis likusių parduotuvių buvo nusiaubtos: prekės išgabentos ir išgrobstytos, įrengimai sunaikinti; prekybinės organizacijos liko be transporto; didžioji dalis prekybinių kadryų taip pat buvo išblaškyta.

Šiuo sudėtingu laikotarpiu respublikos vartotojų kooperacijai teko atlikti tokius pagrindinius uždavinius: a) atstatyti pirmaisiais Tarybų valdžios metais sukurtą, bet karo ir okupacijos suardytą, tarybinę vartotojų kooperaciją, jos organizacinę struktūrą ir materialinę-techninę bazę; b) organizuoti gyventojų aprūpinimą karo, pirmaisiais pokario metais, esant normuotam aprūpinimui, ir kartu išstumti iš prekių cirkuliacijos sferos okupacijos metu vėl įsigalėjusį privatųjį sektorių; c) organizuoti prekybą sanglaudą tarp miesto ir kaimo ir vykdyti tuos uždavinius, kurie išplaukė iš lenininio kooperatinio plano įgyvendinimo Lietuvoje, pertvarkant smulkiaprekinį žemės ūkį socialistiniais pagrindais; d) užtikrinti maksimalų augančios kaimo gyventojų paklausos patenkinimą išlpestinės tarybinės prekybos ir pasikeitusių gamybinių santykių kaime sąlygomis.

1. Vartotojų kooperacijos organizacinis, taip pat jos materialinės-techninės bazės atkūrimas ir vystymas

Vartotojų kooperacijos organizacinis atkūrimas buvo paruoštas dar Tarybų Lietuvos vyriausybei tebesant evakuacijoje. 1943 metų pabaigoje ir 1944 metų pradžioje Maskvoje buvo sudarytas Lietuvos Respublikinės

³² Prof. Dz. Budrys, Tarybų Lietuvos liaudies ūkio atkūrimas ir išvystymas, Vilnius, 1949, p. 4.

³³ M. Šumauskas, 1946—1950 metų penkmečio planas Lietuvos TSR liaudies ūkiui atkurti ir išvystyti, Vilnius, 1946, p. 9.

³⁴ 20 metų Tarybų Lietuvos liaudies ūkiui, Vilnius, 1960, p. 72.

³⁵ Prof. Dz. Budrys, Tarybų Lietuvos liaudies ūkio atkūrimas ir išvystymas, p. 4.

³⁶ Lietkoopsąjungos valdybos 1944 metų apyskaita.

vartotojų kooperatyvų sąjungos Organizacinis biuras bei Operatyvinė grupė, buvo parinkti apskričių vartotojų kooperatyvų sąjungų organizacinių biurų pirmininkai. Todėl kartu su Tarybinės armijos daliniais ir civilinės valdžios atstovais į atitinkamas apskritis atvykdavo ir minėti organizacinių biurų pirmininkai su būtinu aparatu. Pirmajam gyventojų aprūpinimui būtino reikalingumo prekėmis kartu buvo atgabenami ir būtiniausių prekių ištekliai.

Iš esmės respublikos vartotojų kooperacijos organizacinis tinklas buvo atkurtas jau 1944 metų pabaigoje: buvo suorganizuotos 22 apskričių sąjungos su 264 kooperatyvais; 1945 metais buvo papildomai suorganizuotos sąjungos išlaisvintose Klaipėdos, Pagėgių, Šilutės apskrityse, taip pat Joniškėje. 1946 metais, įvykdžius atitinkamą respublikos administracinį pertvarkymą, sąjungos buvo suorganizuotos Kaišiadorių, Kupiškio ir Prienų apskrityse³⁷.

Dideli organizaciniai pakitimai respublikos vartotojų kooperacijoje įvyko 1950 metais. Vykstant žemės ūkio kolektyvizacijai, reikėjo priartinti tarybinių ir partinių organų vadovavimą žemės ūkiui ir sumažinti valdymo centralizaciją. Tais metais buvo įvykdytas respublikos rajonavimas ir vietoje buvusios 41 apskrities buvo suorganizuoti 87 rajonai ir 4 sritys. Respublikos vartotojų kooperacijos organizacinis tinklas buvo taip pat peržiūrėtas. Jau ir 1948 metais, tęsiant 1945 metais pradėtą smulkių ir nuostolingų kooperatyvų jungimą, buvo likviduotas 21 kaimo kooperatyvas. Bet pagrindinis lūžis šioje srityje įvyko 1950 metais — kartu su respublikos rajonavimu: vietoj 1950 metų pradžioje buvusių 248 kooperacinių organizacijų po pertvarkymo liko 182, tai yra jų sumažėjo 21,8%, tame tarpe kooperatyvų — 54,6%.

Kooperatinės organizacijos sustambėjo: 1948 metais kiekvienai jų teko vidutiniškai po 6 prekybos įmones, 1953 metais — jau po 16; 58 rajoniniai vartotojų kooperatyvai turėjo vidutiniškai po 26 įmones. Padidėjo kooperatyvų veiklos apimtis: jei 1948 metais kooperatyvų su metine apyvarta iki 100 tūkst. rb buvo net 65, arba 31% visų kooperatyvų, tai 1953 metais — tik 5, tai yra 3,2% bendro kooperatyvų skaičiaus; didžiausią lyginamąjį svorį įgijo stambūs, daugiau kaip 600 tūkst. rb metinės apyvartos turintieji kooperatyvai. Tai sudarė palankias sąlygas kooperatyvų rentabiliai veiklai.

Būtina pažymėti, kad, atstatant vartotojų kooperacijos organizacinę struktūrą, įvyko kai kurių pakitimų, palyginus su 1940—1941 metais: vartotojų kooperacija nebuvo atkurta respublikinio pavaldumo miestuose — Vilniuje, Kaune, Šiauliuose ir Panevėžyje. Kita vertus, tokiuose miestuose, kaip Marijampolė (dabar Kapsukas) ir Ukmergė, vartotojų kooperacija tapo pagrindine prekybine organizacija, nes ten dėl palyginti mažos apyvartos po karo nebuvo organizuota valstybinė prekyba. Taigi įvyko visai Tarybų Sąjungai būdingas valstybinės ir kooperatinės prekybos veiklos sferų atribojimas: valstybinė prekyba ėmė aptarnauti daugiausia didžiuosius respublikinio pavaldumo miestus, o vartotojų kooperacija — kaimo vietovių gyventojus, tame tarpe ir rajoninio pavaldumo miestus.

Pagrindinė priežastis, dėl kurios buvo atribota šių sistemų veikla, išplaukė iš visoje šalyje esančios vieningos ūkinės politikos — sukcentruoti vartotojų kooperaciją darbui kaime, juo labiau Lietuvos sąlygomis, turint galvoje būsimus socialinius pertvarkymus. Be to, karo meto sąlygomis, esant ribotiems prekių ištekliams, juos paskirstyti ir aprūpinti miestų gyventojus pilnai galėjo ir viena valstybinė prekyba. Taip pat reikia atsižvelgti į tai, kad be Prekybos ministerijos sistemos prekybos

³⁷ Sie ir kiti toliau pateikti duomenys paimti iš Lietkoopsąjungos valdybos.

tinklo, normuoto aprūpinimo sąlygomis didelę reikšmę turėjo įvairūs Darbininkų aprūpinimo skyriai.

Salia ūkinio-organizacinio respublikos vartotojų kooperacijos atkūrimo pirmaisiais pokario metais ne mažiau svarbu buvo atkurti ją ir kaip visuomeninę organizaciją. Lietuvos Komunistų partijos Centro Komiteto Biuras, apsvarstęs vartotojų kooperacijos darbą, 1945 m. vasario 23 d. nutarime „Dėl Lietuvos TSR vartotojų kooperacijos veiklos 1944 m. ir jos uždavinių 1945 m.“ nurodė, kad svarbiausias vartotojų kooperacijos darbo trūkumas yra tas, kad jos pravedamas darbas yra atitrūkęs nuo plačių miesto ir kaimo darbo žmonių masių, kad ji netapo masine organizacija kaime, neveda masinio darbo gyventojų tarpe; tatau rodo, kad partinės ir tarybinės organizacijos nepakankamai įvertina kooperaciją, jos labai svarbaus vaidmens naujomis sąlygomis, kaip priemonės padėti vargingiesiems ir vidutiniams valstiečiams išsivaduoti iš buožių ir spekuliantų priklausomybės, kaip kolektyvinio ūkininkavimo mokyklos, kaip kelio palapsniui pereiti į kolūkinę santvarką.

Vykdydamos šiuos nutarimus, kooperatinės organizacijos atliko tam tikrą darbą, telkdamos gyventojus į kooperatyvus: vien 1945 metais buvo kooperuota apie 110 tūkst. miesto ir kaimo gyventojų.

Taigi jau 1945—1946 metais vartotojų kooperatyvai pasidarė ne tik ūkinėmis, bet ir visuomeninėmis organizacijomis: 1946 metais jose buvo praversti valdymo ir kontrolės organų rinkimai, kooperatyvuose pilnai buvo įvesti tarybiniai, demokratiniai TSRS LKT ir VKP(b) CK 1939 metais patvirtinti Pavyzdiniai įstatai, neišskiriant nė minimalaus pajų įnašų dydžio, kuris 1940—1941 metais Lietuvoje buvo sumažintas 50%, nė jo įmokėjimo terminų, kurie buvo prailginti iki trijų metų.

Tai, kad respublikos vartotojų kooperacija buvo atstatyta ir pertvarkyta, pažymėjo II respublikinis vartotojų kooperacijos suvažiavimas, įvykęs 1946 metų liepos 10—11 dienomis. Suvažiavimas apžvelgė pasiektus laimėjimus, nustatė darbo gaires ateičiai, išrinko centrinius valdymo ir kontrolės organus.

Tiesa, reikia pažymėti, kad gyventojai buvo įtraukiami į vartotojų kooperacijos veiklą šiuo laikotarpiu nepatenkinamai: gyventojų kooperavimo planai beveik kasmet nebuvo įvykdomi, su nariais buvo mažai dirbama, pajininkų apylinkiniai susirinkimai buvo kviečiami nereguliariai, o kartais tik prieš ataskaitinę rinkiminę kampaniją nariams įgaliotiniams rinkti, tai yra kartą per dvejus metus. Dėl šių priežasčių buvo didelis narių tekamumas, bloga jų apskaita. Pavyzdžiui, 1945—1953 metų laikotarpiu pagal kooperatinių organizacijų duomenis buvo kooperuota 308 617 gyventojų, o 1953 metų pabaigoje iš viso buvo tik 164 430 narių (žr. I lentelę). Nepatenkinamą gyventojų kooperavimo darbą buvo nurodęs ir III respublikos vartotojų kooperacijos suvažiavimas (1948 m. balandžio 2—3 d.), bet, kaip matyti, ir po to jis nepagerėjo.

Nepatenkinamas darbas su pajininkais pasireiškė ir visuomeninės prekybos tinklo kontrolės srityje: kooperatyvų aktyvas — parduotuvių ir valgyklų komisijos — mažai tedirbo, prekybos tinkle buvo daug netvarkos — kainų, prekybos taisyklių pažeidimų, išėikvojimų ir grobstymų.

Nemažas kooperatinių organizacijų darbo trūkumas buvo ir tas, kad į jų valdymo ir kontrolės organus per mažai buvo įtraukiami darbo valstiečiai-kolūkiečiai. Pavyzdžiui, jeigu 1947 metų ataskaitinės-rinkiminės kampanijos metu į kooperatinių organizacijų valdybas buvo išrinkta 30% valstiečių, tai 1950 metais rinkimų metu kolūkiečiai valdybose sudarė tik 17%. Didžioji dalis išrinktųjų valdybos ir revizijos komisijų narių iki tol nebuvo dirbę kooperacijoje, be to, buvo mažamoksliai. Vadovaujančių organų darbe buvo nemaža trūkumų, daugelio valdybų ir revizijos komi-

sijų darbas narių susirinkimuose buvo įvertinamas nepatenkinamai. Todėl vyravo didelis vadovaujančių kadro tekamumas: antrajame vartotojų kooperacijos suvažiavime buvo pažymėta, kad per pusantrų metų po karo pasikeitė 70% visų vadovaujančių darbuotojų; 1948 metais vėl pasikeitė pusė apkoopsąjungų pirmininkų ir pavaduotojų, 1951 m.— 48% kaimo kooperatyvų valdybų pirmininkų, 56% rajkoopsąjungų valdybų pirmininkų, 41% buhalterių ir t. t. Toks didelis kadro, ypač vadovaujančių, tekamumas buvo didelė ryškė sistema, susidarė palanki dirva išekvojimams, grobystymams, vadovavime nebuvo tvirtos rankos; kooperatinėse organizacijose buvo įsišaknijęs kanceliarinis vadovavimo stilius, trūko operatyvumo.

Todėl kadro ruošimas buvo vienas centrinių lietuvių kooperatyvų uždavinių: jau 1945 metais organizuojamas Mokymo-kursinis kombinatas, 1946 metais vyriausybė perdavė vartotojų kooperacijai Kauno ekonominę vidurinę mokyklą, kurios pagrindu buvo suorganizuotas Kooperatinis technikumai; 1948—1953 metais jis paruošė 446 jaunos specialistus; Mokymo-kursinio kombinato trumpalaikius kursus baigė 1671 darbuotojas. Taip buvo dedamas pagrindas kooperatinių kadro sudėčiai gerinti ateityje.

Po karo sunkiai vyko vartotojų kooperacijos materialinės-techninės bazės, pirmiausia prekybos bei visuomeninio maitinimo tinklo, atstatymas daugiausia dėl didelių sugriovimų ir plėšimų, traukiantis priešui. Prekybos tinklas buvo nepakankamas: 1945 metų pabaigoje 140 kooperatyvų turėjo tik po vieną parduotuvę, 64 kooperatyvai — po dvi, 44 — po tris; visuomeninio maitinimo įmonės turėjo ne visi kaimo kooperatyvai.

Mažas prekybos ir visuomeninio maitinimo įmonių tinklas iš dalies priklausė ir nuo gyventojų normuoto aprūpinimo, mažų prekių fondų. Bet, pasibaigus karui ir ruošiantis išplėstinei tarybinei prekybai, tokia padėtis negalėjo ilgai tęstis. Todėl pirmojo pokarinio penkmečio plane respublikos vartotojų kooperacijai buvo iškeltas uždavinys 1950 metais išplėsti prekybos tinklą iki 2200 įmonių ir priartėti prie prieškarinio įmonių skaičiaus.

Jau 1946—1947 metais, ruošiantis panaikinti normuotą aprūpinimą, prekybos tinklas buvo pradėtas sparčiai plėsti. Nemažą reikšmę turėjo TSRS LKT 1946 m. lapkričio 6 d. nutarimas Nr. 2445 „Dėl kooperatinės maisto produktų ir pramoninių prekių prekybos išplėtimo miestuose bei gyvenvietėse ir dėl kooperatinių organizacijų maisto produktų ir plataus vartojimo prekių gamybos padidinimo“; 1947 metais organizavus kooperatinę miestų prekybą, buvo atidaryta 114 parduotuvių.

Dar sparčiau buvo plečiamas tinklas, panaikinus normuotą aprūpinimą (1948—1953 metų laikotarpiu): prekybos įmonių skaičius per tą laikotarpį padidėjo 1695 įmonėmis (257,8%, palyginus su 1947 metais buvusių prekybos įmonių skaičiumi); visuomeninio maitinimo įmonių skaičius per tą laiką padidėjo 329 ir sudarė 203,1%, palyginus su 1947 metais buvusiu įmonių skaičiumi (žr. 1 lentelę).

Prekybos tinklo vystymo srityje buvo padaryti pirmieji svarbūs žingsniai, likviduojant kapitalistinio vystymosi padarinius prekybos tinklo pasiskirstymo srityje.

Didelę reikšmę šioje srityje turėjo LKP VI suvažiavimo nutarimai, perėjimas į ištisinę kolektyvizaciją kaime; buvo suintensyvinamas prekybos tinklo plėtimas kaimo vietovėse.

1948—1953 metais didėjant bendram prekybos tinklui, kaimo vietovėms teko 1159 naujos prekybos įmonės, arba 68,4%; 1953 metų pabaigoje kaimo vietovėse buvo 63,2% visos mažmeninės prekybos ir 47,7% visuomeninio maitinimo įmonių. Prekybos tinklo prisotinimo laipsnį ir tempą vaizdžiai rodo šie skaičiai: 1946 metais vidutinė vienos kaimo vietovėse esančios prekybos įmonės aptarnaujamas plotas vidutiniškai respublikoje sudarė 125,6 km², o 1953 m.— tik 37,0 km², tai yra sumažėjo 3,4 karto.

**Respublikos vartotojų kooperacijos organizacinė struktūra
ir jos materialinė-techninė bazė 1944—1953 metais**

Rodikliai	Mato vnt.	1944 m.	1946 m.	1948 m.	1950 m.	1953 m.
1. Sričių vartotojų kooperatyvų sąjungos	vnt.	—	—	—	3	—
2. Apskričių (rajonų) sąjungos	„	22	30	32	29	29
3. Kooperatyvai	„	264	255	210	151	154
tame tarpe rajoniniai	„	—	—	5	58	58
4. Mažmeninės prekybos įmonės	„	390	852	1237	1888	2769
5. Visuomeninio maitinimo įmonės	„	90	182	363	447	648
6. Prekybiniai sandėliai	„	252	362	419	368	550
jų pasiskirstymas:						
pagal plotą	tūkst. m ²	22,4	29,2	34,8	43,8	58,4
pagal talpą	tūkst. t	18,4	21,4	26,0	27,0	32,2
7. Paruošų sandėliai	vnt.	279	274	345	204	193
jų pasiskirstymas:						
pagal plotą	tūkst. m ²	12,7	23,9	29,6	15,2	14,2
pagal talpą	tūkst. t	15,4	12,7	13,7	9,6	7,8
8. Kepyklos (veikiančios)	vnt.	75	132	150	154	178
9. Sunkvežimiai	„	13	239	332	320	402
jų keliamasis pajėgumas	t	28	569	898	790	1040
10. Narių-pajininkų skaičius kooperatyvuose	žm.	2108	150384	180236	175112	164430

Kadangi kaimo vietovėse 1953 metais gyveno beveik 87% visų vartotojų kooperacijos aptarnaujamų gyventojų, o teritorija buvo išsisklaidžiusi, tai tinklas buvo dar retas. Dar didesni prekybos tinklo pasiskirstymo tarp miesto ir kaimo vietovių svyravimai buvo atskiruose rajonuose. Pavyzdžiui, Priekulės rajono centre, turinčiame pusantro tūkstančio gyventojų, buvo net 15 prekybos įmonių, tuo tarpu kaimo vietovėse vienai įmonei teko 2400 gyventojų. Neracionaliai buvo paskirstytas tinklas ir kituose rajonuose — Vilkaviškio, Vilkijos, Kaišiadorių, Sirvintų ir kt. Tai sudarė sunkumų gyventojams apsirūpinti būtino reikalingumo prekėmis.

Dėl palyginti mažos apyvartos lėtas buvo ir prekybos tinklo specializacijos procesas: dar nagrinėjamo laikotarpio pabaigoje mišrios parduotuvės sudaro 80% bendro parduotuvių skaičiaus; 40% visų rajonų (tai yra 35 rajonų centruose) nebuvo universalinių parduotuvių, nebuvo specializuotų maisto parduotuvių; kultūrinių prekių parduotuvių neturėjo 60% rajonų; dar mažiau buvo specializuotų avalynės parduotuvių (tik 19), drabužių (tik 7), audinių (tik 5) parduotuvių.

Nežiūrint spartaus prekybos tinklo augimo, jo vystymo planai kasmet buvo neįvykdomi; liko neįvykdyta ir pirmojo pokarinio penkmečio plano užduotis — turėti 1950 metų pabaigoje 2200 prekybos įmonių (faktiškai buvo 1888 įmonės). Jau šiame laikotarpyje ėmė ryškėti prekybos tinklo vystymo tempų atsilikimas nuo mažmeninės prekių apyvartos augimo tempų.

Nors visuomeninio maitinimo įmonių tinklo plėtimo planai ir buvo vykdomi, bet pagrindinis jo trūkumas buvo tas, kad vyravo smulkios, užkandinės ir bufetai; valgyklos, arbatinės ir restoranai, tai yra tos įmonės, kurios turėjo savo gamybą, miestuose sudarė tik 28,9%, o kaimo vietovėse — 19,4%. Toji aplinkybė žymiu mastu apsprendė ir visuomeninio maitinimo apyvartos sudėtį, tai yra mažą savo gamybos produkcijos lyginamąjį svorį.

Lengviau buvo atstatyti ir plėsti prekybos ir paruošų *sandėlių* tinklą. Viena vertus, buvo likusių nemaža tuščių, kad ir nepritaikytų, patalpų, kita vertus, jiems nereikėjo tokių įrengimų, kaip parduotuvėms. Todėl 1944—1949 metais prekybinių sandėlių skaičius didėjo; sekančiais metais, perdavus miestų kooperatinę prekybą, sumažėjo ten buvusių rūsių, bulvių-daržovių saugyklų ir paruošų sandėlių skaičius ir talpa.

Išplėstinės prekybos sąlygomis, nors buvo pastatyta 137 nauji sandėliai, bendras jų skaičius sumažėjo; kita vertus, padidėjo jų talpa ir plotas. Ypač pasikeitė santykis tarp prekybinių ir paruošų sandėlių: trūkstant plotų padidėjusioms prekių atsargoms laikyti ir turint galvoje sezoniskumą paruošų veikloje, dalis paruošų sandėlių buvo paversti prekybiniais. Iš viso sandėlių būklė buvo nepatenkinama; ypač trūko žibalo sandėlių ir saugyklų, kas neigiamai atsiliepė į gyventojų aprūpinimą žibalu.

Ypač sunku buvo verstis kooperatinėms organizacijoms dėl *transporto* trūkumo (žr. 1 lentelę). Nors kasmet buvo gaunama vis daugiau sunkvežimių, bet dauguma jų buvo trofėjiniai, jiems trūko atsarginių dalių, daugelis jų ilgai stovėdavo remontuojami.

Aprūpinimas transportu mažai tepagerėjo ir 1948—1953 metais. Nors tuo laikotarpiu buvo įsigyta 422 sunkvežimiai, bet, išėjus iš rikiuotės susidėvėjusioms trofėjinėms mašinoms, bendras jų skaičius padidėjo tik 70 mašinų. Dėl šių aplinkybių kooperatinės organizacijos ilgą laiką turėjo stiprinti arklių transportą.

Palyginti lėtai buvo atstatomas ir plečiamas *kepyklų* tinklas. Ir prieš karą (1940—1941 m.) respublikoje nebuvo didelių kepyklų, ypač kaimo vietovėse, o karo metu smulkios kepyklėlės sunyko. Įtemptų pastangų dėka kepyklų tinklas buvo plečiamas, ir normuoto aprūpinimo sąlygomis dar galėjo šiaip taip patenkinti poreikius. Bet vėliau jų pajėgumas vis labiau atsiliko nuo didėjančių poreikių; kepyklų trūkumas buvo viena silpniausių vartotojų kooperacijos materialinės-techninės bazės vietų.

Šiuo laikotarpiu vartotojų kooperacijos materialinę-techninę bazę sudarė daugiausia iš seno, dar buržuazinės Lietuvos, likusios patalpos ir įrengimai. Naujos statybos buvo nežymios: bendra kapitalinių investavimų suma 1945—1953 metais sudarė 7,5 mln. rb, tame tarpe 1,8 mln. rb teko kapitaliniam remontui, o likusi suma — statybos-montavimo darbams ir įsigijimams.

Kapitalinius investavimus ribojo ne tik statybinių medžiagų, bet ir lėšų stoka: kooperatinės organizacijos pirmaisiais pokario metais didesnių sankaupų neturėjo, o daugelis jų baigėdavo metus su nuostoliais. Čia respublikos vartotojų kooperacijai padėjo Centrosąjunga, suteikdama nemažas ilgalaikes paskolas.

Kadangi kooperatinės organizacijos neturėjo kiek stipresnės savo statybos pramonės, visus darbus teko atlikti rangoviniu būdu, todėl statybos darbai ilgai užsitęsėdavo ir kasmet pasilikdavo nemažas skaičius pereinamųjų objektų.

Tačiau ir šiuo laikotarpiu kooperatinių organizacijų materialinė-techninė bazė pasipildė naujais pastatais. Pavyzdžiui, 1948—1953 metais buvo pastatytos ir atiduotos naudotis 149 parduotuvės, 26 visuomeninio maitinimo įmonės, 70 kepyklų, nemaža prekybinių sandėlių ir kitų objektų.

2. Prekių apyvartos vystymas

Kaimo gyventojų aprūpinimas vartojimo, o kolūkių — gamybinės ir ūkinės paskirties prekėmis yra vienas svarbiausių vartotojų kooperacijos organizacijų uždavinių, todėl prekyba — pagrindinė jų veiklos šaka.

Nagrinėjamo laikotarpio vartotojų kooperacijos prekyboje ryškiai išsiskiria du etapai: 1) 1944—1947 metų — gyventojų normuoto aprūpinimo ir 2) 1948—1953 metų — išplėstinės tarybinės prekybos. Šie etapai skiriasi tiek prekybos organizavimo formomis ir metodais, tiek ir prekių apyvartos apimtimi bei struktūra.

Vartotojų kooperacijos prekių apyvartos apimtį ir struktūrą normuoto aprūpinimo metais žymia dalimi apsprendė aptarnaujamų kontingentų ypatumai. Kaimo gyventojų dauguma yra susijusi su žemės ūkiu. Jų aprūpinimas žymiai skyrėsi nuo miestų darbo žmonių ir aplamai gyventojų.

Garantuotą aprūpinimą pagal duonos ir maisto prekių korteles iš vartotojų kooperacijos organizacijų aptarnaujamų kontingentų respublikoje gavo tik rajoninis aktyvas, tai yra tarybinių, partinių ir kitų įstaigų atsakingi darbuotojai, taip pat mokytojai, gydytojai, žemės ūkio specialistai, svarbesniųjų ūkių, statybų, durpynų darbininkai ir kai kurie kiti kontingentai. Kiti apskričių centrų ir darbininkų gyvenviečių gyventojai gavo tik duonos-kruopų ir cukraus korteles, o kitais maisto produktais, pavyzdžiui, mėsa, riebalais, buvo aprūpinami pagal galimybę, pagal vienkartinius talonus. Tokie ne pilną aprūpinimą gavusieji kontingentai sudarė apie 10% visų respublikoje į normuotą aprūpinimą priimtų kontingentų.

Kiti su žemės ūkiu nesusiję kaimo gyventojai buvo aprūpinami tik duona pagal specialius talonus. Tai daugiausia buvo tarybinių ūkių dirbantieji.

Visi su žemės ūkiu susiję kaimo gyventojai į aprūpinamus kontingentus nebuvo priimami, o maisto ir ne maisto prekės buvo skirstomos pagal vienkartinius talonus, priklausomai nuo turimų išteklių.

Žinoma, tai siaurino respublikos vartotojų kooperacijos prekių apyvartos išplėtimo galimybes, palyginus su Prekybos ministerijos bei darbininkų aprūpinimo skyrių prekybinėmis sistemomis. Tačiau, pasibaigus karui ir sistemingai didėjant prekių fondams, respublikos vartotojų kooperacijos prekių apyvarta didėjo, keitėsi jos struktūra (žr. 2 lentelę).

2 lentelė

Lietuokopėjungos mažmeninė prekių apyvarta
ir jos dinamika 1944—1947 metais

(tūkst. rb)

	1944 m.	1945 m.	1946 m.	1947 m.
1. Iš viso mažmeninė apyvarta	1 845	30 082	57 654	94 451
tame tarpe:				
a) mažmeninio tinklo	1 633	28 378	50 526	72 350
b) visuomeninio maitinimo	209	1 704	7 128	24 101
Visuomeninio maitinimo lyginamasis svoris bendroje apyvartoje	11,4	5,7	12,4	25,0
2. Apyvartos dinamika:				
visos apyvartos	—	100	1,9 k.	3,2 k.
tame tarpe:				
a) mažmeninio tinklo	—	100	1,8 k.	2,5 k.
b) visuomeninio maitinimo	—	100	4,2 k.	14,1 k.

Pirmaisiais pokario metais prekių cirkuliacijos sferoje buvo leistas ir privatinis sektorius. Priežasčių buvo įvairių: pradžioje dar nebuvo pakankamai išvystytas valstybinės ir kooperatinės prekybos tinklas mieste ir kaime; prekių ištekliai karo meto ir pokario sąlygomis buvo labai riboti, o ir jų pristatymą į vartojimo vietas sunkino nepakankamas transportas,

tuo tarpu karo meto sąlygomis nemaža prekių buvo išgrobstyta ir išslapstyta, reikėjo panaudoti jas gyventojams aprūpinti. Taigi privatiems prekybininkams buvo išdavinėjami prekybos verslo liudijimai; Finansų ministerijos duomenimis, 1946 metams tokių liudijimų buvo išduota 2858.

Bet privatinis prekybos sektorius buvo valstybės varžomas: bankai neteikė jam kreditų, pramonės įmonės nepardavinėjo jam savo produkcijos, prekiauti buvo leidžiama ne visomis prekėmis, jis negalėjo turėti sandomos darbo jėgos, be to, buvo apdedamas palyginti dideliais mokesčiais ir t. t. Buvo aišku, kad tai laikinas reiškinys, kuris, pakilus krašto ekonomikai, neišvengiamai turės išnykti. Ir tikrai, didėjant prekių rinkos fondams, taip pat išsekus prekių atsargoms privatiniam sektoriuje, jis neteko savo reikšmės ir nuo 1947 metų verslo liudijimų išdavinėjimas buvo nutrauktas — visa prekyba respublikoje buvo sutelkta valstybinės ir kooperatinės prekybos rankose, o vartotojų kooperacija tapo pagrindine prekybine sistema kaime.

Tiek valstybinės, tiek ir kooperatinės prekybos prekių apyvartos tolesnis vystymas, geresnis miesto ir kaimo gyventojų aprūpinimas, perėjimas nuo normuoto aprūpinimo į išplėstinę tarybinę prekybą daugiausia priklausė nuo pramonės ir žemės ūkio gamybos išvystymo, nuo prekių išteklių padidėjimo, taip pat dalinai ir nuo prekybinių organizacijų sugebėjimo šiuos išteklius įtraukti į prekių apyvartą, pateikti juos gyventojams.

Gyventojų aprūpinimas pagrindinėmis fonduojamomis maisto ir ne maisto prekėmis daugiausia priklausė nuo visos šalies pramonės ir žemės ūkio atstatymo ir išvystymo lygio bei tempų. Kiek tai liečia mūsų respublikos pramonę, pirmaisiais metais, nežiūrint partijos ir vyriausybės nutarimų šiais klausimais³⁸, ji buvo atstatoma ir vystoma palyginti lėtai. Pavyzdžiui, LKP(b) CK 1946 metų plenumo nutarime buvo pažymėta, kad 1945 metais respublikos lengvoji pramonė metinį gamybos planą įvykdė tik 35,2%, žuvies pramonė — 65,3%, mėsos ir pieno pramonė — 66,6%. Dėl šių priežasčių respublikos prekybinės organizacijos tais metais gavo tik 45% planuotų pramoninių prekių ir apie 80% maisto prekių³⁹.

Ypatingą reikšmę gamybos vystymo srityje turėjo pirmojo pokarinio penkmečio plano vykdymas. Pavyzdžiui, respublikos pramonė pirmaisiais penkmečio metais, tai yra 1946 metais, padidino bendrosios produkcijos gamybą 57,5%, palyginus su 1945 metais; pramonės bendroji produkcija pasiekė $\frac{2}{3}$ prieškarinio lygio⁴⁰. Kai kurių laimėjimų pasiekė ir respublikos žemės ūkis; buvo atstatomi prieškariniai pasėlių plotai, vystoma gyvulininkystė.

Prekių apyvartai vystyti didelę reikšmę turėjo prekybinių organizacijų iniciatyva, ieškant papildomų prekių išteklių respublikos viduje, kiekviename mieste, apskrityje. Didelį vaidmenį turėjo TSRS Ministrų Tarybos 1946 m. lapkričio 9 d. nutarimas dėl kooperatinės gamybos išplėtimo, dėl kooperatinės prekybos miestuose organizavimo, realizuojant supirktus iš kolūkių ir kolūkiečių žemės ūkio produktus, likusius jiems po to, kai jie įvykdė savo prievolės valstybei. Verslinės ir vartotojų kooperacijos organizacijoms buvo suteikta didelė materialinė parama gamybiniais pajėgumais, lengvatos, pasinaudojant transportu; vartotojų kooperacijos organizacijos galėjo žymiai pagerinti savo finansinę padėtį, nes kainų skirtumas

³⁸ LKP(b) CK ir LTSR Ministrų Tarybos 1945 m. rugsėjo 28 d. nutarimas „Apie priemones plataus vartojimo prekių ir maisto prekių gamybai padidinti Lietuvos TSR įmonėse“, LKP(b) Centro Komiteto plenumo 1946 m. balandžio 6 d. nutarimas „Dėl plataus vartojimo prekių gamybos“ ir kt.

³⁹ „Komunistas“, 1945, Nr. 4—5, p. 58.

⁴⁰ „Komunistas“, 1947, Nr. 1—2, p. 5—8.

tarp supirkimo kainų giluminiuose rajonuose ir pardavimo rinkos kainų miestuose liko kooperatinėms organizacijoms.

Respublikos vartotojų kooperacijos atliko tam tikrą darbą, mobilizuojant prekių išteklius. Decentralizuotas prekių pirkimas 1947 metais, palyginus su 1946 metais, išaugo 6,2 karto ir sudarė 18,1% apyvartos; kooperatinės organizacijos, pasinaudodamos minėtu vyriausybės 1946 m. lapkričio 9 d. nutarimu, 1947 metais supirko įvairių žemės ūkio produktų ir pardavė miestuose už 6,5 mln. rb, kas sudarė 17,3% mažmeninės prekių apyvartos.

Tiesa, kooperatinės organizacijos toli gražu neišnaudojo visų galimybių prekių ištekliams ir prekių apyvartai didinti, savo finansinei padėčiai stiprinti. Antai 1947 metų žemės ūkio produktų supirkimų planas buvo įvykdytas tik 62,6%, o šių produktų apyvartos planas miestuose — 64,5%. Ypač blogai buvo suorganizuotas daržovių, kiaušinių, pieno produktų supirkimas, pagrindinį lyginamąjį svorį apyvartoje sudarė mėsa (62%) ir riebalai (11,8%).

Šioje srityje respublikos kooperatininkus žymiai pralenkė kaimyninių Latvijos ir Estijos respublikų kooperatininkai; 1947 metais Latvijos kooperatininkai žemės ūkio produktų supirko daugiau kaip dvigubai, o Estijos — 73% daugiau; abi šios respublikos įvykdė joms nustatytus žemės ūkio produktų apyvartos planus. Latvijos ir Estijos kooperatininkai sugebėjo daugiau papildyti prekių išteklius iš decentralizuotų šaltinių. Pavyzdžiui, 1947 metais Latvijos kooperatininkai supirko šių prekių 52,6%, o Estijos — 40,6% daugiau kaip Lietuvos; decentralizuoti prekių gavimo šaltiniai tais metais Latvijos vartotojų kooperacijos apyvartoje sudarė 26,8%, Estijos — 29,5%, tuo tarpu Lietuvos — tik 18,1%.

Pagrindinė prielaida panaikinti normuoto aprūpinimo sistemą, pereiti prie tvirtos valiutos buvo visos šalies pasiekimai, vykdant pokarinį penkmečio planą. Jau 1947 metų IV ketvirtyje šalies pramonė pasiekė prieškarinį vidutinį ketvirtinį gamybos lygį; padidėjo žemės ūkio bendroji ir prekinė produkcija. Tai leido šaliai, pirmajai iš visų kitų šalių, dalyvavusių antrajame pasauliniame kare, nuo 1947 m. gruodžio 15 d. panaikinti normuotą aprūpinimą, kartu įvykdant ir pinigų reformą.

Taigi prasidėjo naujas, svarbus išplėstinės prekybos vystymo etapas.

Pirmieji (1948) išplėstinės prekybos metai respublikos vartotojų kooperacijos prekybinei veiklai buvo sunkūs ir nesėkmingi. Kooperatinės organizacijos nesugebėjo greitai persiorganizuoti, prisitaikyti prie naujų sąlygų. Įpratimas į skirstomąją normuoto aprūpinimo prekybą, gyventojų paklausos nežinojimas, prekybinių įgūdžių stoka, vykdant prekių pirkimus, prekių paskirstymą ir pristatymą į prekybos tinklą, lėtas šio tinklo plėtimas ir nepakankama jo specializacija, silpni ryšiai su pramone ir tiekėjais trikdė prekybą, trukdė didinti prekių atsargas, lėtino apyvartumą ir sukėlė finansinius sunkumus.

Prekybą sunkino ir pramonės nepatenkinamas darbas plataus vartojimo prekių gamybos srityje: gamybos programų neįvykdymas, nereguliarus prekių tiekimas, nepatenkinamai siauras jų asortimentas ir bloga kokybė, pagal kainą neatitinkanti pabrangusio naujojo rublio.

Respublikos vartotojų kooperacijos mažmeninė prekių apyvarta 1948 metais ne tik nepadidėjo, bet buvo 18,2% mažesnė už 1947 metų, o apyvartos planas buvo įvykdytas tik 75,1%.

Sutelkus pastangas, padedant Centrosąjungai ir respublikos direktiviniams organams, padėtis ėmė taisytis. Prekių apyvarta 1949 metais pakyla 45,7%, 1950 m. — 42%, 1951 m. — dar 24,5% (žr. 3 lentelę).

Tiesa, vartotojų kooperacijos vaidmuo, jos lyginamasis svoris bendroje respublikos mažmeninėje prekių apyvartoje nerodė kilimo tendenci-

Respublikos vartotojų kooperacijos prekių apyvartos dinamika 1948—1953 metais

(tūkst. rb)

	Visa apyvarta einamųjų metų kainomis		Mažmeninio tinklo ir visuomeninio maitinimo apyvarta (be kooperatinės prekybos miestuose) palyginamomis kainomis		Vartotojų kooperacijos dalis respublikos prekių apyvartoje
	suma	dinamika (%)	suma	dinamika (%)	
1948	78 886	100	72 584	100	33,0
1949	100 982	128,0	105 757	145,7	39,7
1950	111 016	140,7	150 056	206,7	36,8
1951	118 665	150,4	175 145	241,5	37,1
1952	123 846	157,0	191 178	263,4	36,6
1953	153 345	171,6	230 396	317,4	36,5

jos, ypač nuo 1950 metų, vartotojų kooperacijai nustojus prekiauti miestuose. Iš dalies tai paaiškinama palyginti nedideliu kaimo gyventojų perkamuoju pajėgumu, bet pagrindinė priežastis buvo nepakankamas prekybos organizavimas kaimo vietovėse: kaimo gyventojai nemaža savo poreikių tenkino miestų prekybos tinkle, ypač tų rajonų, kurie buvo arčiau respublikinės reikšmės miestų.

Vartotojų kooperacijos mažmeninė prekių apyvarta didėjo sparčiau kaip valstybinės prekybos ir visos respublikos prekių apyvarta. Antai valstybinės prekybos prekių apyvarta 1948—1953 metais išaugo 52,5%, visos respublikos — 55,1%, o vartotojų kooperacijos — 71,6% (einamųjų metų kainomis).

Didesni pakitimai įvyko kooperatinės prekybos pasiskirstyme tarp miesto ir kaimo, jos apyvartos struktūroje, visuomeniniame maitinime.

Į vartotojų kooperacijos aprūpinamus kontingentus įėjo ne tik kaimo vietovių, bet ir rajonų centrų bei miesto tipo gyvenviečių gyventojai. Nors kaimo vietovėse gyveno žymiai daugiau aptarnaujamų gyventojų, bet miestų vietovėse prekių apyvarta buvo žymiai didesnė. Pavyzdžiui, normuoto aprūpinimo metais, tai yra 1947 metais, miestams teko 59,1% apyvartos, o panaikinus normuotą aprūpinimą (1948 m.) — 64,4%; šis santykis ir toliau liko palankesnis miestams, nors nuo 1949—1950 metų, nutraukus vartotojų kooperacijos prekybą respublikinio pavaldumo miestuose, jis kiek sušvelnėjo, palyginus su 1948 metais.

Tokį nepalankų apyvartos pasiskirstymą apsprendė daugiausia didesnis miestų gyventojų perkamasis pajėgumas; vis dėlto, turint galvoje mažesnę miestų vietovėse esančių gyventojų skaičių (miestų vietovėse 1950 metais buvo 12,8%, 1953 metais — 13,5% vartotojų kooperacijos aptarnaujamų gyventojų), jį reikia laikyti pernelyg nepalankiu. Svarbi šio reiškinio priežastis buvo ta, kad, esant palyginti nedideliams prekių ištekliams, tie patys būdavo neteisingai paskirstomi: trūkstant prekių, esant jų siauram asortimentui ir nepakankamam pasirinkimui kaimo parduotuvėse, gyventojai būdavo priversti prekių ieškoti rajonų centruose ir didžiuosiuose respublikinio pavaldumo miestuose, tuo didinant rajonų centrų ir kitų miestų lyginamąjį svorį prekių apyvartoje. Todėl 1952—1953 metais vidutinė vienam gyventojui tenkanti apyvarta miestų vietovėse buvo apie devynis, o 1950 metais — net 10 kartų didesnė už vienam kaimo gyventojui tekusią apyvartą kaimo vietovėse.

Tačiau apyvarta kaimo vietovėse didėjo kiek sparčiau kaip miestuose: didėjo prekių fondai, daugėjo prekybos įmonių kaimo vietovėse, augo kaimo gyventojų perkamasis pajėgumas.

Ypač atsakingus uždavinius turėjo respublikos vartotojų kooperacija žemės ūkio kolektyvizacijos paruošimo, jos pravedimo laikotarpiu, taip pat įvykdžius visuotinę kolektyvizaciją. Tuo metu ji turėjo aprūpinti ne tik valstiečius ir kolūkiečius liaudies vartojimo prekėmis, bet ir jaunos kolūkius įvairiomis gamybinės ir ūkinės paskirties prekėmis, nekalbant jau apie kooperatinių organizacijų vaidmenį, vykdamas žemės ūkio produktų paruošas ir supirkimus, kaip vieną prekinės sanglaudos formų tarp miesto ir kaimo.

Lietuvos Komunistų partijos VI suvažiavimas (1949 m. vasario 15—18 d.), priėmęs nutarimą žemės ūkio kolektyvizacijos pravedimo klausimu, pareikalavo vartotojų kooperaciją pagerinti darbą, aptarnaujant kaimą. Suvažiavimo rezoliucijoje rašoma: „Ryžtingai pagerinti Lietuvos Vartotojų Kooperatyvų Sąjungos darbą aprūpinant kolektyvinius ūkius geležies prekėmis, anglimis, pasagomis, vinimis ir kitomis prekėmis bei medžiagomis, reikalingomis žemės ūkiui“⁴¹.

Kaip vieną neatidėliotinų uždavinių kolūkinėje statyboje, suvažiavimas nurodė visuomeninių pastatų statybos vystymą kolūkiuose. Statybos reikalams vadovauti vyriausybė įsteigė Kaimo ir kolektyvinių ūkių statybos valdybą su atitinkamais skyriais apskrityse. Statybinių medžiagų pramonės ministerija buvo įpareigota padėti kolūkiams organizuoti statybinių medžiagų gamybą vietose. Aprūpinimas statybinėmis medžiagomis buvo pavestas vartotojų kooperacijai.

Lietukoopsąjungos valdyba numatė nemaža priemonių suvažiavimo nutarimams įgyvendinti. Pavyzdžiui, buvo numatyta išplėsti prekybos tinklą iki 1600 įmonių, pirmiausia steigti parduotuves kolūkiuose ir kaimo vietovėse. Šis tinklas buvo išplėstas iki numatytų ribų. 1950 metų pabaigoje kooperatinės organizacijos turėjo 1681 prekybos įmonę. Buvo plečiamas ūkinių prekių ir statybinių medžiagų prekybos įmonių tinklas. Pavyzdžiui, jeigu 1947 metų ūkinių prekių parduotuvių buvo tik 14, tai 1950 metais — 113, 1953 metais — 141, be to, buvo įsteigtos 8 specializuotos statybinių medžiagų parduotuvės-sandėliai. Gamybinės ir ūkinės paskirties prekių apyvarta sparčiai didėjo. 1949 metais šių prekių buvo parduota už 2 mln. rb, 1952 m. — už 7,5 mln. rb, 1953 m. — už 9,5 mln. rb (atitinkamų metų kainomis).

Partija ir vyriausybė teikė didelę paramą jauniems respublikos kolūkiams, išskirdama didelius statybinių medžiagų ir kitų prekių fondus. Vartotojų kooperacija pardavinėjo kolūkiams ne tik statybines medžiagas, bet ir įvairias kitas gamybos priemones. Jų pardavimas kasmet didėjo (žr. 4 lentelę).

Vartotojų kooperacija sunkiai susidorojo su jai keliamais uždaviniais. Prekyba gamybinės-ūkinės paskirties prekėmis buvo plečiama per lėtai, išskirti prekių fondai įstrigdavo prekybos tinkle, papildydami ir taip didesnes viršnormatyvines prekių atsargas. Kooperatinės organizacijos menkai tepalaikė ryšius su kolūkiais, nežinojo jų poreikių. Todėl partija ir vyriausybė daug kartų nurodinėjo vartotojų kooperacijai į jos nepatenkinamą darbą, aprūpinant kolūkius.

Geresniam vartotojų kooperacijos darbui, aprūpinant kolūkius ir kolūkiečius gamybinės ir ūkinės paskirties prekėmis, trukdė nepatenkinamas respublikos vietinės pramonės darbas. Vietinė pramonė buvo pagrindinis daugelio tos rūšies prekių tiekėjas, bet ji beveik kasmet sužlugdydavo gamybos planus ir vartotojų kooperacijos organizacijos negaudavo daug

⁴¹ Lietuvos Komunistų partijos (bolševikų) VI suvažiavimo rezoliucija, Vilnius, 1949, p. 14.

Kai kurių gamybinės-ūkinės paskirties prekių pardavimas kolūkiams
1948—1953 metais

	Matavimo vnt.	1948 m.	1949 m.	1950 m.	1951 m.	1952 m.	1953 m.
Cementas	tūkst. t	0,3	1,0	3,1	7,5	16,0	19,2
Stiklas langams	m ²	101	164	340	528	200	240
Statybinės vinys	t	282	431	774	1000
Tolis	tūkst. m ²	4	30	75	300	...	450
Šiferis	tūkst.	180	615	910	1260	...	5400
Sunkvežimiai	vnt.			925		290	672
Geležis	tūkst. t	0,58	0,8	0,8	1,0	1,94	4,0
Anglis	„ t	0,82	0,96	2,8	3,5	3,0	6,3
Zibalas	„ t	4,6	5,2	5,7	6,4	7,2	8,1
Benzinas	„ t	0,3	0,4	0,5	1,4	2,8	3,3

įvairiausių prekių — atsarginių dalių žemės ūkio inventoriui, akėtvirbalių, verstuvų, noragų, kaltų, kirvių, šakių, semtuvų grandinių, pienui bidonų, koštuvų ir kitų prekių.

* *

*

Nagrinėjant pokario laikotarpio vartotojų kooperacijos mažmeninę prekių apyvartą, negalima neatkreipti dėmesio į jos *struktūros* kitimą. Pirmaisiais pokario metais, tai yra 1945 metais, beveik du trečdalius apyvartos sudarė maisto prekės (žr. 5 lentelę), bet jau sekančiais normuoto aprūpinimo metais vis labiau didėja nemaisto prekių dalis. Tai priklausė nuo

5 lentelė

Respublikos vartotojų kooperacijos mažmeninės prekių apyvartos,
įskaitant visuomeninį maitinimą, struktūra 1945—1953 metais (%)

Metai	Maisto prekės		Nemaisto prekės	
	einamųjų metų kainomis	palyginamomis 1948 metų kainomis	einamųjų metų kainomis	palyginamomis 1948 metų kainomis
1945	61,9	—	38,1	—
1946	54,5	—	45,5	—
1947	51,5	—	48,5	—
1948	41,1	41,1	58,9	58,9
1949	41,5	45,4	58,5	54,6
1950	43,7	47,2	56,3	52,8
1951	48,2	52,1	51,8	47,9
1952	49,2	54,2	50,8	45,8
1953	47,2	53,8	52,8	46,2

besivystančios pramonės pirmojo pokarinio penkmečio metais, jos persitvarkymo į liaudies vartojimo prekių gamybą ir didėjančių nemaisto prekių fondų. Panaikinus normuotą aprūpinimą, maisto prekių lyginamasis svoris, ypač palyginamomis 1948 metų kainomis, sistemingai didėja. Pagrindinės priežastys buvo šios: a) žymiai padidėjo daugelio maisto prekių, kaip cukraus, konditerinių gaminių, kruopų, makaronų, miltų, konservų ir kitų, rinkos fondai, kartu esant didelei tų prekių paklausai; b) kiek tai liečia apyvartos struktūros kitimą palyginamomis kainomis, maisto prekių lyginamasis svoris didėjo, mažinant kainas.

Sparčiai didėjo ne visų maisto prekių apyvarta. Pavyzdžiui, mėsos-dešrų pardavimas nagrinėjamu laikotarpiu išaugo 65,3%, sviesto — tik

14,3% (palyginamomis kainomis); šių produktų lyginamasis svoris apyvartoje sumažėjo.

Didelių pakitimų įvyko ne maisto prekių apyvartos struktūroje. Statybinių medžiagų pardavimas išaugo — 9,1 karto (einamųjų metų kainomis), kultūrinių prekių — 4 kartus, drabužių — 2,8 karto (palyginamomis 1948 m. kainomis — net 5,1 karto).

Prekių asortimento struktūros kitimas rodo vartotojų kooperacijos sistemos aptarnaujamų gyventojų materialinės gerovės kilimą, vartojimo struktūros kitimą.

Vartotojų kooperacijos mažmeninės prekių apyvartos sudėtinę dalį sudaro *visuomeninis maitinimas*. Pirmaisiais pokario ir normuoto aprūpinimo metais jis turėjo itin svarbią reikšmę, aprūpinant gyventojus maistu. Tai patvirtina ir jo lyginamasis svoris bendroje mažmeninėje prekių apyvartoje: 1944 m. — 11,3%, 1947 m. — 23%; maisto prekių apyvartoje — atitinkamai 20,6 ir 41,9%.

Panaikinus normuotą aprūpinimą, visuomeninio maitinimo apyvartos augimo tempai sumažėjo. Pavyzdžiui, jeigu 1945—1947 metais ji išaugo 14,1 karto, tai 1953 metais, palyginus su 1948 metais, tik 158,9%. Žinoma, krito jo lyginamasis svoris tiek bendroje mažmeninėje, tiek ir maisto prekių apyvartoje ir 1953 metais atitinkamai sudarė 17 ir 32,5%.

Pagrindinis trūkumas, vystant visuomeninį maitinimą, buvo didelis alkoholinių gėrimų pardavimas. Antai 1945 metais alkoholiniai gėrimai sudarė 53,4%, 1947 m. — 57,3%, 1953 m. — 55,2% apyvartos. Kartu mažėjo savos gamybos produkcijos lyginamasis svoris apyvartoje: 1945 metais sudarė 43,3%, 1947 m. — 25%, 1953 m. — 12,2%.

Tokia apyvartos struktūra atitiko ir buvusią visuomeninio maitinimo įmonių tinklo struktūrą, kur dominavo užkandinės ir bufetai.

Menką savos gamybos produkcijos lyginamąjį svorį apyvartoje apsprendė nesugebėjimas mobilizuoti vietinių maisto išteklių, nes įmonės daugiausia buvo aprūpinamos iš decentralizuotų šaltinių. 1949 metais, pakeitus paruošų kainas (įvedus aukščiausias arba ribines supirkimų kainas), dėl rinkos konjunktyūros respublikoje buvo nelengva organizuoti žemės ūkio produktų supirkimą. Be to, trūkstant šalyje gyvulininkystės produktų ir 1952 metais uždraudus kooperatinėms organizacijoms naudoti supirktą aukščiausiomis (ribinėmis) kainomis mėsą saviems reikalams, paruošų kontoros nustojo supirkinėti žemės ūkio produktus visuomeninio maitinimo reikalams. Šiai spragai pašalinti 1952 metais imta plačiau organizuoti kiaulių penėjimą; ši priemonė, ypač vėlesniais metais, žymiai papildė maisto produktų išteklius ir sudarė sąlygas visuomeniniam maitinimui didinti savo gamybą.

Dar vienas šio laikotarpio visuomeninio maitinimo trūkumas buvo menkas jo išvystymas kaime: 1948 metais miestams teko net 81,7% apyvartos. Tiesa, 1949 metais, likvidavus visuomeninio maitinimo įmones respublikinio pavaldumo miestuose, šis santykis kiek pasikeitė, bet vis dėlto 1953 metais jo apyvartą kaime sudarė tik trečdalis. Dar nebuvo pradėtas organizuoti visuomeninis maitinimas tarybiniuose ūkiuose, jau neminint kolūkių.

3. Kooperatinių organizacijų paruošų ir gamybinė veikla; finansiniai rodikliai

Respublikos vartotojų kooperacija atliko nemažą vaidmenį, ne tik organizuojant gyventojų aprūpinimą vartojimo prekėmis, bet ir vykdant žemės ūkio produktų paruošas, ypač kol dar po karo nebuvo suorganizuotas valstybinis paruošų aparatas. Jau 1944 metais, dar tebevykstant karui,

neišlaisvinus ir visos respublikos teritorijos, kooperatinės organizacijos paruošė 57,7 tūkst. tonų bulvių, 60,1 tūkst. tonų daržovių, 28,4 tūkst. tonų grūdų, 10,2 tūkst. tonų pašaro (šieno ir šiaudų).

Vartotojų kooperacija — universali paruošų organizacija. Mūsų respublikos kooperatinių organizacijų paruošiamų produktų asortimentas po karo sparčiai plėtėsi: jeigu 1944 metais buvo paruošiama 11 pavadinimų produktų, tai 1945 m. — jau 30, 1947 m. — 46. Vartotojų kooperacija pasižymėjo ir vykdomų paruošų formų įvairumu: ji ruošė kai kuriuos produktus privalomųjų pristatymų tvarka (bulves, kiaušinius, vilną), kitus supirkinėjo — valstybinėms paruošinėms organizacijoms pavedus (grūdus, odų žaliavas), trečius — pagal valstybinius paruošų planus (įvairias antrines žaliavas). Be to, kooperatinės organizacijos visą laiką supirkinėjo įvairių žemės ūkio produktų perteklių, susidariusį, įvykdžius prievoles valstybei, taip pat miško vaisius ir uogas, medų, vaško žaliavą ir kitus produktus.

Superkamų produktų asortimentas ir paruošų formos nebuvo visą laiką pastovūs. Pavyzdžiui, 1947—1948 metų laikotarpiu jos neberuošė pašarų, 1948 metais — grūdų; iki 1947 metų imtinai kooperatinės organizacijos supirko vilną, odų žaliavas kartu su Paruošų ministerijos specializuota paruošų organizacija „Zagotživsyrho“, o nuo 1950 metų šias žaliavas pradėjo ruošti vien Paruošų ministerija; šerius ir ašutus kooperatinės organizacijos pirko pirmais pokario metais, taip pat 1950—1952 metais ir t. t.

6 lentelė

Respublikos vartotojų kooperacijos suminė paruošų ir supirkimų apyvarta
(tūkst. rb, einamųjų metų kainomis)

Metai	Visa apyvarta	Tame tarpe	
		valstybinės paruošos	valstybiniai supirkimai
1944	1 018	1 018	—
1945	1 548	1 548	—
1946	1 829	1 829	—
1947	10 748	1 129	9 619
1948	13 808	1 225	12 583
1949	12 926	1 098	11 828
1950	3 674	1 389	2 285
1951	7 159	1 590	5 569
1952	4 638	1 816	2 842
1953	9 946	3 027	6 919

Todėl ir kooperatinių organizacijų paruošų apyvarta beveik kasmet svyravo (žr. 6 lentelę). Tai ypač pastebima supirkimų apyvartoje: jau 1949 metais, panaikinus žemės ūkio produktų pertekliaus supirkimus rinkoje susidariusiomis kainomis ir įvedus supirkimus aukščiausiomis (ribinėmis) kainomis, pastarosios buvo mažesnės už rinkoje buvusias kainas, kas apsunkino paruošų aparato darbą, o 1950 metais supirkimų apyvarta sumažėjo net 80%.

Paruošų ir supirkimų apyvarta daug priklausė ir nuo nevienodo superkamų produktų gausumo atskirais metais, taip pat paruošų organizacijų ir darbuotojų veiklumo bei nuo kitų veiksnių. Pavyzdžiui, 1951 ir 1953 metais supirkimų apimtis žymiai padidėjo dėl vaisių, ypač obuolių, didelio derliaus. Aplamai 1948—1953 metų laikotarpis žemės ūkio produktams ruošti iš viso nebuvo palankus, nes susidarė sunkumų dėl vykusio žemės ūkio kolektyvizacijos organizacinio pertvarkymo.

Beveik visi žemės ūkio produktai ir žaliavos šiuo laikotarpiu buvo superkami apsikeičiamosios prekybos tvarka (išskyrus produktus, paruošiamus privalomųjų pristatymų tvarka), tai yra už parduotus valstybei produktus buvo leidžiama pirkti nustatyto asortimento ir nustatytą kiekį gamybinės paskirties ir asmeninio vartojimo prekių.

Kaip jau minėjome, pokariniu laikotarpiu vienas svarbių šaltinių didinti prekių išteklius ir geriau tenkinti gyventojų poreikius buvo vartotojų kooperacijos organizacijų nuosava plataus vartojimo prekių *gamyba*.

Po karo organizuoti gamybos įmonės buvo nelengva: trūko įrengimų, įvairių pagalbinių medžiagų, patalpų. Todėl ilgą laiką gamybos įmonių tarpe vyravo pramoninės buitinio aptarnavimo įmonės — avalynės remonto dirbtuvės, drabužių siuvyklos ir kitos (neskaitant kepyklų). Tačiau pamažu didėja ir plataus vartojimo prekių gamybos įmonių skaičius, ypač po vyriausybės 1949 m. lapkričio 9 d. nutarimo dėl kooperatinės pramonės išvystymo.

7 lentelė

Respublikos vartotojų kooperacijos plataus vartojimo prekių gamybos įmonės ir jų bendroji produkcija 1945—1953 metais

Metai	Gamybos įmonių ir jose buvusių darbininkų skaičius			Bendrosios produkcijos apimtis (pramonės didmeninėmis kainomis tonai rubliais)
	iš viso	tame tarpe		
		maisto prekių gamyba	nemaisto prekių gamyba	
1944	48—191	5—20	43—171	16
1945	108—514	23—99	108—415	1 133
1946	286—1110	49—142	237—968	1 681
1947	295—867	93—300	202—567	2 786
1948	248—1247	124—456	224—791	3 385
1949	341—1263	136—370	205—895	3 655
1950	208—889	93—239	115—650	2 107
1951	171—801	90—276	81—525	1 917
1952	128—789	60—174	68—615	1 621
1953	117—778	54—187	63—591	1 905

Maisto prekių gamybos įmonių tarpe didžiausią vietą užėmė dešrinės ir vaisvandenių dirbtuvės, po to vis daugiau buvo steigiami konditerinių gaminių, vyno dirbtuvių ir kitų įmonių.

1950—1953 metais gamybos įmonių ir dirbančiųjų jose skaičius ima mažėti. Pagrindinės priežastys buvo šios: a) TSRS Ministrų Tarybos 1949 m. rugpiūčio mėn. nutarimu įvedus aukščiausias (ribines) supirkimų kainas žemės ūkio produktams ir žaliavoms, sumažėjo paruošiamų produktų kiekiai, tuo pačiu susiaurėjo ir žaliavų bazė kooperatinėse įmonėse; b) rajonuose ėmė kurtis valstybiniai vietiniai pramkombinatai, kurie turėjo geresnius įrengimus, buvo pajėgūs gaminti tuos pačius gaminius, kaip ir kooperatinės įmonės, be to, geresnės kokybės ir pigiau; c) Centrosąjungos centralizuotai išskiriamos kai kurios žaliavos ir pagalbines medžiagos nepatenkino respublikos vartotojų kooperacijos organizacijų poreikių, o respublikinės organizacijos vartotojų kooperacijos įmonių žaliavomis ir medžiagomis taip pat neaprupino. Taigi dėl žaliavų stokos teko pamažu likviduoti įvairių galanterijos prekių, molinių indų ir kai kurias kitas gamybos šakas.

Kita vertus, padidėjus liaudies vartojimo prekių gamybai valstybinės pramonės įmonėse, atsirado galimybė vis didesnius jų kiekius pirkti de-

centralizuotu būdu. Stambi valstybinė pramonė buvo visais atžvilgiais pranašesnė. Todėl pamažu buvo likviduotos ratų tepalo, kavos, vežimų-rogių, kailių, ūkinio muilo ir kitos gamybos bei apdirbimo įmonės.

Taigi, siaurinant plataus vartojimo prekių gamybą, mažėjo įmonių skaičius; 1953 metais buvo likę tik 11 rajoninių pramkombinatų. Beveik visos gamybos įmonės buvo smulkios, jos turėjo ir labai primityvią techniką.

Vartotojų kooperacijos sistemoje pagrindinė gamybos šaka visą laiką buvo ir liko duonos kepimas. Bendramę gamybos įmonių skaičiuje duonos kepyklos sudarė: 1948 m.— 30%, 1953 m.— 35%; bendrame pramonės darbininkų skaičiuje — atitinkamai 61 ir 62%.

Pokario metais gyventojų aprūpinimas duona buvo pirmaeilis vartotojų kooperacijos uždavinys. Ji vykdydamos, kooperatinės organizacijos susidūrė su įvairiais sunkumais: trūko kepyklų, o esamos buvo mažo pajėgumo (vidutinis kepyklos pado plotas tesiekė 10—11 m²), neturėjo jokių mechanizmų; beveik kiekvienais metais būdavo sunkumų, aprūpinant kepyklas kuru, be to, jis dažnai buvo blogas (todėl neretai tekdavo gyventojams vietoje duonos pardavinėti miltus); trūko kvalifikuotų kepėjų (dėl to nukentėdavo duonos išėiga, duonos kokybė); išskiriami miltų fondai taip pat negalėjo patenkinti gyventojų paklausos duonai.

Dėl visų šių sunkumų duonos gamyba iki pat 1950 metų buvo palyginti nedidelė, o 1948—1949 metais ji buvo mažesnė, negu normuoto aprūpinimo metais (žr. 8 lentelę).

8 lentelė

Duonos iškepimas respublikos vartotojų kooperacijos kepyklose 1944—1953 metais

Metai	Veikiančių kepyklų			Duonos iškepimas	
	skaičius	jų pado plotas	dinamika	kiekis (tonų)	dinamika
1944	75	440	—	2 894	—
1945	101	1 107	100	14 936	100
1946	132	1 119	97,6	21 567	144,4
1947	152	1 141	99,5	22 085	147,8
1948	150	977	85,2	16 870	112,9
1949	142	1 026	89,4	19 889	133,1
1950	154	1 183	103,1	39 850	266,8
1951	164	...	—	54 894	367,8
1952	170	1 570	136,9	69 145	462,9
1953	178	1 792	156,2	87 417	585,3

Nepatenkino vartotojų ir duonos gaminių asortimentas, kuriame vyravo paprasta ruginė duona: 1951 metais jos buvo iškepta 83,5%, 1952 metais — 84,9%.

Vadinasi, kaimo gyventojų aprūpinimas duona šiuo laikotarpiu nebuvo pilnai išspręstas; buvo nemaža rajonų, kurie sistemingai blogai aprūpindavo gyventojus duona.

* *

*

Pirmaisiais pokario metais respublikos kooperatinės organizacijos pergyveno didelius finansinius sunkumus. Per visą 1945—1953 metų laikotarpį respublikos vartotojų kooperacija nė vienais metais neįvykdė sanaukų planų, o 1946, ypač 1947—1948, metus baigė su dideliais nuosto-

lais. Pavyzdžiui, 1947 metais 96% kooperatyvų ir 77% apskričių sąjungų buvo nuostolingos.

Kooperatinėms organizacijoms trūko apyvartinių lėšų, praleistų mokėjimų suma Valstybiniam bankui nepaliaujamai didėjo, jo skyriai dažnai nutraukdavo kreditus kooperatinėms organizacijoms.

Sunkios finansinės būklės priežasčių buvo įvairių. Pirma, didelis neūkiškumas, kooperatinio turto grobstymai, debitorinio įsiskolinimo didėjimas. Pavyzdžiui, 1945 metais neplaniniai nuostoliai sudarė 177 tūkst. rb, 1946 m.— 900 tūkst., o 1947 m.— net 2541 tūkst. rublių. Debitorinis įsiskolinimas kasmet svyravo nuo 2,8 iki 7,9 mln. rb; 1948 metais finansinę padėtį apsunkino susidariusi prekybos konjunktūra (panaikinus normuotą aprūpinimą). Prekybinės organizacijos (ne tik mūsų respublikos kooperatinės prekybos organizacijos, bet ir visų šalies prekybinių sistemų, tame tarpe ir Prekybos ministerijos sistemos), aiškiai nesusidorojo su joms iškeltais uždaviniais, su naujomis prekybos sąlygomis. Respublikos prekybinės organizacijos nuo 1948 metų pradžios kiekvieną mėnesį neįvykdavo prekių apyvartos planų, susikaupė didelės prekių atsargos. Laikotarpio pradžioje dar paaiškėjo, kad gaunama prekybinė nuolaida nepadengia cirkuliacijos kaštų, ypač pailgėjus prekių apyvartumo laikui, padidėjus išlaidoms už kreditą; blogas transporto darbo organizavimas, nepakankamas jo išnaudojimas didino transporto išlaidas; neįvykdavo apyvartos planų, buvo pereikvojamas darbo užmokesčio fondas, padidėjo cirkuliacijos kaštai.

Prekybos normalizavimui neužteko vien prekybinių organizacijų pastangų ir priemonių. Todėl 1948—1949 metai ypač gausūs visasąjunginės ir respublikinės reikšmės partijos ir vyriausybės nutarimais prekybos gerinimo, jos organizacijų finansinės būklės stiprinimo klausimais, ypač vartotojų kooperacijos sistemoje, kuri dar lėčiau, negu valstybinė prekyba, prisitaikė prie naujų darbo sąlygų.

Sunkiai vykstant prekybai kaime, TSRS Ministrų Taryba net kelis kartus atidėjo kooperatinių organizacijų skolas Valstybiniam bankui ir tiekėjams, padidino prekių atsargų (apyvartumo) normatyvus, padidino eilės prekių prekybines nuolaidas, leido Valstybiniam bankui kredituoti kooperatines organizacijas pagal jų faktiškai turimas apyvartines lėšas, grąžino kooperatinėms organizacijoms į Valstybės išdą išimtas lėšas ryšium su perkainavimu 1947 m. gruodžio 15 d., pradžioje padidino, o vėliau ir visai atstatė visas iki kortelių sistemos panaikinimo buvusias prekybines nuolaidas ir t. t.

Visos šios visasąjunginiu mastu vyriausybės suteiktos lengvatos teigiamai veikė ir Lietuvos vartotojų kooperacijos organizacijų finansinę būklę. Bet vis dėlto ji taisėsi labai lėtai ir visą laikotarpį liko įtempta. Nors nuostolingų organizacijų skaičius mažėjo, bet pelno plano sistema neįvykdė nė vienais metais; neplaniniai nuostoliai nors ir sumažėjo, bet 1953 metais jų buvo daugiau kaip 1,9 mln. rublių; išieškojimų ir grobstymų sumažėjo, sumažėjo ir išieškojimų suma, bet padidėjo skaičius kooperatinių organizacijų, turėjusių išieškojimų ir grobstymų; debitorinis įsiskolinimas taip pat mažėjo lėtai — 1953 metais jis siekė beveik 3,5 mln. rublių; cirkuliacijos kaštų lygis prekyboje didėjo, kasmet viršijant nustatytas normas.

4. Trumpos išvados

Nagrinėjamu laikotarpiu vartotojų kooperacijai teko dirbti sunkiomis ir sudėtingomis sąlygomis. Tarybų Lietuvos gyvenime tai buvo iš esmės tęsinys pereinamojo laikotarpio iš kapitalizmo į socializmą, laikotarpio, kuris prasidėjo dar 1940—1941 metais ir kurį buvo nutraukęs karas bei

hitlerinė okupacija; tai buvo karo ir okupacijos pasekmių likvidavimo, liaudies ūkio atstatymo ir kovos už socializmo pastatymą, už socialistinių gamybinių santykių įvedimą visose liaudies ūkio šakose, ir pirmiausia žemės ūkyje, laikotarpiu.

Bendrai paėmus, respublikos vartotojų kooperacija įvykdė jai keliamus uždavinius. Jau pirmaisiais pokario metais iš esmės buvo atstatytas vartotojų kooperacijos organizacinis tinklas. Gyventojų normuoto aprūpinimo sąlygos apsprendė kiek lėtesnius prekybos materialinės-techninės bazės atstatymo ir vystymo tempus, bet laikotarpio pabaigoje prekybos ir visuomeninio maitinimo tinklas buvo didesnis už prieškarinį.

Ir normuoto aprūpinimo sąlygomis kooperatinės organizacijos sugebėjo sparčiai plėsti mažmeninę prekių apyvartą: per paskutinius dvejus normuoto aprūpinimo metus (tai yra 1947 metais, palyginus su 1945 metais), ji išaugo 3,2 karto; prekių apyvarta taip sparčiai augti galėjo ne tik todėl, kad, pasibaigus karui, padidėjo centralizuotu būdu išskiriami prekių fondai, bet ir todėl, kad kooperatinės organizacijos ėmėsi priemonių mobilizuoti prekių išteklius vietoje.

Respublikos vartotojų kooperacija, kartu su valstybine prekyba, sėkmingai įvykdė joms iškeltą uždavinį prekių cirkuliacijos sferos užvaldymo srityje. Jau ir prieš karą privataus sektoriaus dalis bendroje prekių apyvartoje buvo labai sumažėjusi ir sudarė ne daugiau kaip 10%, o pokario normuoto aprūpinimo sąlygomis, taip pat išsibaigus karo metu išgrobstytooms prekių atsargoms, sumažėjus prekių gavimo šaltiniams ir kartu valstybinei bei kooperatinei prekybai išplėtus prekybos tinklą, šis sektorius neteko savo reikšmės ir 1947 metais buvo visai likviduotas.

Respublikos vartotojų kooperacija dalyvavo, įgyvendinant partijos ir vyriausybės iškeltą uždavinį prekinės sanglaudos tarp miesto ir kaimo, tarp pramonės ir žemės ūkio stiprinimo srityje, nors, palyginus su pirmomis tarybinėmis respublikomis, vartotojų kooperacijos, kaip ir kitų žemesniųjų kooperacijų formų, vaidmuo mūsų respublikoje buvo mažesnis; Tarybų Lietuvoje labai greitai buvo paruoštos pagrindinės prielaidos kolektyvizacijai įvykdyti.

Per respublikos vartotojų kooperaciją žemės ūkis, po kolūkinės santvarkos pergalės, gavo nemažą gamybinės ir ūkinės paskirties prekių (ypač 1952—1953 metais, kai, išsivysčius pramonei, padidėjo tų prekių rinkos fondai).

Reikia pažymėti respublikos vartotojų kooperacijos darbą, aprūpinant kaimo gyventojus liaudies vartojimo prekėmis išplėstinės prekybos sąlygomis: 1953 metais gyventojams buvo parduota prekių 3,2 karto daugiau kaip 1948 metais (palyginamomis kainomis).

Kartu respublikos kooperatinių organizacijų darbe buvo nemaža ir didelių trūkumų. Pirmiausia kooperacija šiuo laikotarpiu netapo masine valstiečių-kolūkiečių organizacija, nesugebėjo įtraukti į kooperacijos darbą plačių gyventojų sluoksnių ir tuo būdu pilnai neatliko to vaidmens ir tų uždavinių, kuriuos jai kėlė partija žemės ūkio kolektyvizacijos laikotarpiu, tai yra nebuvo aukšta kolektyvinio ūkininkavimo mokykla.

Kooperatinės organizacijos nepadarė visko, ką galėjo padaryti, aprūpinant valstiečius, taip pat jaunus kolūkius gamybinės-ūkinės paskirties prekėmis, statybinėmis medžiagomis, ir palyginti mažai nuveikė, stiprinant tuos ūkius; kartu kooperatinės organizacijos neišnaudojo visų galimybių prekinei sanglaudai tarp kaimo ir miesto stiprinti per žemės ūkio produktų ir žaliavų paruošas ir supirkimus.

Nemaža trūkumų buvo kooperatinių organizacijų darbe, organizuojant kaimo gyventojų prekybinį aptarnavimą ir nenutrūkstamą jų poreikių ten-

kinimą liaudies vartojimo prekėmis. Lėtai buvo plečiamas prekybos tinklas, pirmiausia kaimo vietovėse, o jo specializacija pradėta tik nagrinėjamo laikotarpio pabaigoje; buvo nemaža sutrikimų, aprūpinant gyventojus pirmo reikalingumo prekėmis; padaryta nemaža klaidų, organizuojant prekių pirkimą, jų paskirstymą ir prekybos tinklo aprūpinimą jomis, dėl ko daugelis kooperatinių organizacijų sistemingai neįvykdavo apyvartos planų, dažnai susikaupdavo didelės viršnormatyvinės prekių atsargos; beveik visiškai nebuvo organizuotas gyventojų paklausos tyrinėjimas, trūko ryžtingo poveikio gamybai.

Blogai buvo organizuotas visuomeninis maitinimas, ypač kaimo vietovėse, aptarnaujant tarybinių ūkių ir MTS dirbančiuosius; visuomeninio maitinimo apyvartoje buvo mažas savos produkcijos lyginamasis svoris.

Nebuvo išnaudotos galimybės plėsti ir liaudies vartojimo prekių gamybą, ypač 1947—1949 metais; gamyba buvo orientuojama daugiau į tokius gaminius, kuriems reikėjo daug įvežtinės žaliavos ir pagalbinių medžiagų, o neišnaudojami vietiniai žemės ūkio produkcijos išteklių; buvo žema gaminių, tame tarpe ir duonos, kokybė.

Kooperatinių organizacijų darbe buvo daug neūkiškumo, finansinę būklę sunkino didelis debitorinis įsiskolinimas, sistemingas pelno planų neįvykdymas.

Daugelio šių darbo trūkumų priežastys buvo objektyvios, paaiškinašinos dideliais pokario meto sunkumais. Pavyzdžiui, sutrikimus, aprūpinant gyventojus reikiamo kiekio, kokybės ir asortimento prekėmis, nereguliarių tų prekių tiekimą daugiausia sukėlė dar nepatenkinamas pramonės darbas; jaunų respublikos kolūkių aprūpinimą statybinėmis medžiagomis, įvairiomis kitomis gamybinės-ūkinės paskirties prekėmis kliudė nepatenkinamas respublikos vietinės pramonės darbas, o iš dalies ir patys kolūkiai buvo dar silpni ir finansiškai nepajėgūs; ritmingai pristatyti prekes į prekybos tinklą buvo sunku todėl, kad trūko transporto priemonių.

Pirmaisiais išplėstinės tarybinės prekybos metais prekybos, bei finansinius sunkumus galima paaiškinti ir bendra ekonomine konjunktūra, susidariusia visoje šalyje po pinigų reformos, panaikinus normuotą aprūpinimą.

Respublikos vartotojų kooperacijos silpną darbą kaime, ypač tai, kad lėtai augo jos narių skaičius, silpnai buvo įtraukiami nariai į kooperatinių organizacijų veiklą, iš dalies galima paaiškinti tuo, kad kaime vyko klasių kova, ruošiantis žemės ūkio kolektyvizacijai, taip pat tuo, kad palyginti menkai buvo išvystyta kooperatinių organizacijų veikla dėl normuoto aprūpinimo, taip pat dėl labai ribotų liaudies vartojimo prekių fondų pirmaisiais pokario metais ir net iki pat laikotarpio pabaigos.

Daug trūkumų kooperatinių organizacijų darbe sukėlė ir subjektyvios priežastys, pavyzdžiui, kanceliarinis-biurokratinis darbo stilius, menkas operatyvumas, iniciatyvos stoka, ypač nepatenkinamas darbas su kadrais, silpnas jų auklėjimas; blogai veikė žemutinių grandžių darbą per didelė vadovavimo centralizacija, per mažą žemutinėms grandims duodama iniciatyva.

Tačiau, nežiūrint trūkumų, buvusių respublikos vartotojų kooperacijos organizacijų darbe, ir tuos trūkumus sukėlusią objektyvių bei subjektyvių priežasčių, šiuo laikotarpiu plito ir gerėjo vartotojų kooperacijos veikla, įsiliejusi į bendrą respublikos liaudies ūkio kilimą pokariniu laikotarpiu.

ПОТРЕБИТЕЛЬСКАЯ КООПЕРАЦИЯ СОВЕТСКОЙ ЛИТВЫ
в 1940—1953 гг.

ВЕНЦКУС А.

Резюме

В статье рассматривается деятельность потребительской кооперации республики в переходный период от капитализма к социализму. Этот период включает в себя три основных этапа: 1940-1941 гг., т.е. годы создания советской потребительской кооперации в республике; 1941-1944 гг., т.е. деятельность потребительской кооперации в годы гитлеровской оккупации и 1944-1953 гг. — деятельность потребительской кооперации в послевоенные годы — в период восстановления и развития народного хозяйства.

В первом разделе статьи отмечается, что на примере торговой кооперации буржуазной Литвы полностью подтвердилась общая оценка кооперативного движения при капитализме, данная К. Марксом и В. Лениным: торговая кооперация в буржуазной Литве была лишь небольшим привеском в механизме буржуазного строя.

После социалистической революции рабочий класс Литвы, так же как и России, широко использовал кооперацию, созданную буржуазией, в строительстве социализма.

Торговая кооперация сыграла большую роль в регулировании рынка; кооперативные организации были тем источником, из которого Народное правительство черпало кадры для новой, советской торговли в стране. Наличие торговой кооперации в значительной мере облегчило проведение национализации крупных частных торговых предприятий в сентябре 1940 — январе 1941 г.; кооперативные организации стали основным распределительным аппаратом и обеспечили бесперебойное снабжение населения товарами массового потребления. «Лиетуикис» вначале выполнял также функции по снабжению государственной промышленности. Уже к концу 1940 г. потребительская кооперация стала основной торгующей организацией в республике.

В 1941 году была проведена широкая кампания по кооперированию населения, в кооперативных организациях был введен новый Примерный Устав, проведены выборы органов правления и контроля. Потребительская кооперация стала массовой, демократической организацией, стала кооперацией советской. Это подтвердил первый республиканский съезд потребительской кооперации (в апреле 1941 г.).

Однако мирный социалистический труд советских людей был прерван внезапным нападением гитлеровской Германии. Характеристике деятельности потребительской кооперации республики в годы оккупации посвящен второй раздел статьи.

Уже буржуазное Временное правительство ликвидировало социалистические преобразования во всех областях общественной и экономической жизни молодой советской республики, в том числе и в потребительской кооперации. Оккупационные власти ликвидировали всякую видимость кооперативной демократии, превратили кооперативные организации в орудие своей экономической политики, сущностью которой являлось ограбление оккупированных территорий. Потребительские общества потеряли любую экономическую роль, их число уменьшилось, резко снизился объем розничного товарооборота, потерял свои экономические позиции и «Лиетуикис».

После освобождения Литвы Советской Армией наступил новый этап в развитии потребительской кооперации, которому в статье уделяется основное внимание. Оккупация и военные действия причинили организациям потребительской кооперации большой ущерб, который исчисляется в сумме 42 млн. руб. В этот сложный период перед потребительской кооперацией республики стояли следующие основные задачи: а) восстановить советскую потребительскую кооперацию, ее организационную структуру и материально-техническую базу; б) организовать снабжение сельского населения товарами народного потребления и вместе с государственной торговлей вытеснить из торговли частный сектор, который во время оккупации вновь оживился; в) организовать товарную смычку между городом и деревней и осуществлять те задачи, которые встали перед ней при осуществлении ленинского кооперативного плана; г) обеспечить максимальное удовлетворение растущего спроса сельского населения в условиях развернутой советской торговли и проведенной коллективизации сельского хозяйства.

С этими задачами потребительская кооперация республики в основном справилась. Организационная структура была восстановлена уже в 1944-1945 гг. Хотя условия нормированного снабжения вначале сдерживали темпы развития розничной торговой сети, но к концу рассматриваемого периода она значительно превысила довоенный уровень.

Объем розничного товарооборота кооперативных организаций в 1953 г. вырос по сравнению с 1948 г. в 3,2 раза (в сопоставимых ценах); была усовершенствована его структура, улучшилось снабжение сельского населения товарами народного потребления, а также снабжение колхозов товарами производственного и хозяйственного назначения. Расширилась деятельность кооперативных организаций в области промышленности, заготовок.

В работе кооперативных организаций республики были и значительные недостатки: в развертывании розничной торговой сети, товарооборота, в обслуживании населения, в кооперативных организациях было немало бесхозяйственности, их финансовое положение в течение всего периода оставалось напряженным. Эти и другие недостатки в значительной степени были связаны с общими трудностями послевоенного времени. В общем, к концу рассматриваемого периода деятельность потребительской кооперации республики значительно расширилась и улучшилась, она вступила в новый период своего развития.
